

MEDIEVAL HISTORY
OF CENTRAL EURASIA

ISCA

№2 (4) 2023

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

Has been published since 2020

No. 2 (4) 2023

Astana 2023

EDITOR-IN-CHIEF:

PhD, Assistant Professor
Kariyev E.M.

EDITORIAL BOARD:

Qydyráli Darhan	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Muminov A.K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Samashev Z. S.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Abuseitova M. K.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Sabitov Zh. M.	PhD in Political Science (Kazakhstan)
Golden Peter B.	Dr., Professor (USA)
Kradin N.N.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Erdélyi István	Doctor of Historical Sciences, Professor (Hungary)
Uzelac	PhD in History (Serbia)
Aleksandar	
Mirgaleev I. M.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Zaytsev I. V.	Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)
Petrov P.N.	Candidate of Historical Sciences (Russia)
Nagamine	PhD in History (Japan)
Hiroyuki	

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010000
Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)
E-mail: medieval-history@isca.kz

Medieval History of Central Eurasia
Owner: Astana International University
Periodicity: quarterly
Circulation: 500 copies

CONTENT

Д.Б. Самратова, Ж.К. Елемесова, Э.Г. Байболов ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И КОНЦЕПЦИИ КАЗАХСТАНСКОЙ НАУКИ	5
Ж.И. Ахан КЕЙІНГІ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖӘНЕ ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ ИСЛАМ ДІНІ (1801-1917 жж.).....	16
Ү.М. Kariyev, D.T. Tleugabulov, A.T. Dukombayev, D.B. Samratova, T.V. Brynza, A. Abu HISTORIOGRAPHY, TASKS AND PROSPECTS OF RESEARCH ANCIENT, MEDIEVAL AND ETHNOGRAPHIC TIME MONUMENTS OF SHUBARAT AND MOLALY	26
А.А. Молдахмет, А.Х. Хурметбек ГОРОДА ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ РЕКИ СЫРДАРЬЯ: ИСТОРИОГРАФИЯ, НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ	44

ИЗУЧЕНИЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПОГРЕБАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ: ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И КОНЦЕПЦИИ КАЗАХСТАНСКОЙ НАУКИ

Д.Б. Самратова¹, Ж.К. Елемесова¹, Э.Г. Байболов²

¹Государственный историко-культурный заповедник-музей «Берел»,
Катон-Карагай, Казахстан
E-mail: berel-2022@mail.ru

²НАО «Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова»,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан.
E-mail: baibolov.erik25.04.@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена проблемам исследования древнетюркских погребально-поминальных памятников в современном Казахстане. В это время казахстанскими исследователями были сделаны заметные успехи в изучении курганных могильников и культовых мест тюркоязычных племен VI–XI вв. Несмотря на то, что в этом отношении территория страны изучалась достаточно неравномерно, практически во всех ее регионах производились раскопки памятников этого периода, но особые результаты были достигнуты в Восточном, Центральном Казахстане и Жетысу. Здесь были открыты погребения с сопроводительными захоронениями коней в подбойных могилах, погребения в грунтовых ямах, а также поминальные объекты, находящие полные аналогии в памятниках древнетюркского круга VI-VIII вв. сопредельных территорий – Алтая, Монголии, Тянь-Шаня. Кроме того, на территории Жетысу были открыты и изучены грандиозные культовые места – святилища Мерке и Жайсан, не имеющие аналогов не только на территории Казахстана, но и всей Центральной Азии. Они включают в себя многочисленные ритуальные каменные квадратные выкладки, погребения, культовые каменные насыпи, тамги и отдельные рунические надписи. Их можно отнести к периоду существования Западно-Тюркского и Тюркешского каганатов, т.е. к VII-VIII вв.

Ключевые слова: Казахстан, древнетюркский период, погребально-поминальная обрядность, современные достижения.

ВВЕДЕНИЕ

За три десятилетия развития суверенного Казахстана отечественная наука достигает заметных успехов, в том числе в исследовании исторического прошлого нашей страны. Особую роль в ее истории сыграла древнетюркская эпоха (VI – XI вв.), в течение которой на территории Казахстана закладываются основы древнетюркского культурного комплекса, ряд черт которого прослеживался вплоть до этнографической современности казахского народа. Главным историческим источником для его изучения выступают погребально-поминальные памятники этой эпохи, так как на основе их изучения были получены ценнейшие сведения об облике и особенностях материальной и духовной культуры кочевого тюркоязычного населения Казахстана в VI – XI вв. Поэтому их археологическое исследование

приобретает особую значимость для реконструкции и осознание этнокультурных процессов на территории нашей страны в указанный хронологический период.

В свете этого анализ главных научных достижений современных казахстанских исследователей в области исследования погребально-поминальных традиций населения Казахстана в древнетюркскую эпоху требует историографического обобщения. Это позволит глубже наметить главные достижения в этом направлении и выделить главные концепции, сложившиеся в отечественной исторической науке под влиянием новых открытий и исследований культуры населения Казахстана в древнетюркскую эпоху.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Погребально-поминальные памятники древнетюркского периода на территории современного Казахстана исследованы достаточно неравномерно, и далеко не в каждом регионе в последние тридцать лет велись активные археологические раскопки погребений древнетюркского периода. Особенно в этом отношении выделяется Восточный Казахстан, Центральный Казахстан (Сары-Арка), Западный Казахстан и территория Жетысу. В этих регионах нашей страны в период независимости было продолжено изучение курганных могильников и культовых мест VI – XI вв. и получены новые данные по погребальной обрядности, особенностях материальной и духовной культуры местных тюркоязычных племен в этот период.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

С учетом того, что в силу большой территории Казахстана в каждом его регионе погребальные памятники отмеченного периода имеют свою локальную специфику. Это прослеживается вплоть до распространения в течение второй половины X – XI вв. здесь кипчакско-кимакского этнокультурного компонента [Кумек, 1971, с. 58-86], за исключением Жетысу, где в это время складывается иная культурно-историческая ситуация. Поэтому представляется логичным рассмотреть основные результаты изучения погребально-поминальной обрядности населения по основным регионам Казахстана, где были достигнуты заметные результаты в этом.

Восточный Казахстан. Значительная часть погребально-поминальных памятников древнетюркского периода была исследована в этом регионе. Главной причиной этого было то, что здесь располагаются западные отроги Алтая, который является исторической родиной древних тюрков. Поэтому здесь наблюдается значительная концентрация характерных тюркских курганных захоронений с конем, которые традиционно рассматриваются в качестве исходного основного типа погребальной обрядности исторических тюрков.

Погребения данного типа в Восточном Казахстане были исследованы в могильниках Каракаба I и II, Меновное XII, Елеке Сазы. В них захоронения

были совершены под небольшими каменными насыпями, в подбоях, отделенных от входной ямы каменными плитами. Именно во входных ямах были помещены взнузданные и оседланные кони. Погребенных сопровождали предметы вооружения, поясной гарнитуры, бытового назначения, музыкальный инструмент и др. Все отмеченные курганные захоронения укладываются в VI-VIII вв. [Самашев, 2016; Самашев и др., 2021; Ткачев А.А., Ткачев Ал. Ал., 2021; 2022], т.е. период существования Тюркских каганатов. Они находят практически полное соответствие в тюркских погребальных памятниках сопредельных территорий [Савинов, 1984, с. 51-55; Серегин, Матренин, 2014, с. 147-175; Табалдиев, 1996, с. 15-23].

Помимо них в Восточном Казахстане в последние несколько десятилетий отечественными археологами был также исследован и опубликован ряд захоронений, относящихся к IX-XI вв., т.е. ко времени существования здесь Кимакского государства. Это, в частности, курганы на могильниках Зевакино, Меновное VIII [Ткачев, 2021], Леонтьевка, Кызыл-Кайын [Арсланова, 2013, с. 32-90, 128-130, 133-137]. Причем, в последнем могильнике уже в основном содержатся погребения более позднего периода – XI-XII вв., т.е. завершающего этапа развития здесь культуры кимако-кипчакского облика. Отмеченные погребения представляли собой, как правило, невысокие каменные насыпи, под которыми были квадратные выкладки, также аналогичного облика ограды. В обоих типах памятников были открыты захоронения в ямах, без сопроводительных погребений коней. Покойных в них сопровождали предметы вооружения, конского снаряжения, различного рода украшения и др.

Примечательно, что на могильнике Меновное VIII были отмечены захоронения с кремацией [Ткачев, 2021, с. 74-84], которые, как считается, отражали контакты кимакско-кипчакского населения Прииртышья с енисейскими кыргызами в период их так называемого «великодержавия» в Центральной Азии во второй половине IX – первой половине X вв. [Савинов, 1994, с. 47-52, 62-65; Худяков, 2003, с. 94-103, 126-127]. Так как именно этой этнической группе, проживавшей по соседству с племенами кимако-кипчакского культурного круга, был характерен обряд трупосожжения [Савинов, 1984, с. 89-99; 1994, с. 52-61]. Аналогичного облика и периода погребения были ранее исследованы в казахстанском Прииртышье Ф.Х. Арслановой [Арсланова, 1972, с. 56-76].

Центральный Казахстан (Сары-Арка). На территории этого региона страны в течение последних три десятилетия было исследовано относительно небольшое количество погребений древнетюркского периода на могильниках Жарлы-1 и 2, Ижевский-2. Они были совершены под небольшими каменными и каменно-земляными курганами в подбоях с сопутствующими конскими захоронениями или же в простых грунтовых ямах без конских подзахоронений. Погребальный инвентарь в этих захоронениях представлен

керамической посудой, предметами вооружения, конского снаряжения, поясной гарнитуры, а также бытового назначения (ножи, прясла) [Бейсенов, Волошин, 2002; Бейсенов, Кожиков, 2001]. Хронологически они укладываются в VI-VIII вв.

По своему облику рассмотренные древнетюркские захоронения Центрального Казахстана близки синхронным погребальным комплексам Восточного Казахстана, Саяно-Алтая [Савинов, 1984, с. 51-55; Серегин, Матренин, 2014, с. 147-175] и Тянь-Шаня [Табалдиев, 1996, с. 15-34]. Это указывает, что в VI-VIII вв. в этом регионе Казахстана распространяется характерный культурный комплекс, связанный своим происхождением с алтайскими тюрками или культурно близким к ним племенам.

Кроме того, в Центральном Казахстане были открыты и исследованы каменные поминальные оградки, относящиеся к тому хронологическому периоду, что и рассмотренные выше курганные погребения. В частности, они были отмечены на культовых памятниках Копа, Дау-Кара, Аккойтас-IV, Танабай. На них, как правило, оградки были сложены из поставленных на ребро нескольких каменных плит. В них были открыты остатки сожженной ритуальной тризны – зола, обугленные кости домашних животных, фрагменты керамической посуды, а также отдельные предметы вооружения (наконечники стрел) и конского снаряжения (стремена и пр.). Часто подобным каменным оградкам сопутствовали стелы различной высоты и каменные изваяния [Ермоленко, 2004, рис. 7-9; Ермоленко, Евдокимов, 2013, с. 201-204; Байтанаев и др., 2014, с. 661-662; Дмитриев, Джусупов, 2018, с. 144-150].

Такого облика каменные оградки с признаками сожжения в них ритуальной пищи считаются поминальными и являются одной из характерных черт древнетюркского культурного комплекса VI-VIII вв. Совершенно аналогичные поминальные объекты известны на Алтае [Серегин, 2015, с. 46-78], Монголии [Войтов, 1996, с. 23-25, 61-70], Тянь-Шане [Табалдиев, 1996, с. 70-82]. Это также показывает проникновение в Центральный Казахстан традиций, напрямую связанных с тюркским культурным кругом.

Западный Казахстан. В этом регионе нашей страны современными исследователями не было исследовано погребальных памятников ранее VIII-XI вв. Захоронения этого периода были открыты на могильниках Уркач I, Лебедевка VI, Шалкар III, Карасу, Жолуткен (Кепир I), Турбаза и ряд других. Они были совершены под небольшими каменными курганами преимущественно в простых грунтовых ямах. Впрочем, имеется относительно небольшое количество погребений в подбоях. В основном с ними и, в меньшей мере, с захоронения в грунтовых могилах соотносятся сопроводительные захоронения лошадей (мог. Турбаза, Шалкар III). В ряде случаев захоронения древнетюркского периода были впущены в насыпи более древних курганов. Небольшое количество захоронений также можно отнести к категории кенотафов [Бисембаев, 2010, с. 77-79; Мамедов и др., 2021, с. 78-83].

Сопроводительный инвентарь в отмеченных захоронениях древнетюркского периода представлен преимущественно предметами вооружения и конского снаряжения, украшения, предметы бытового назначения. Сравнительно редко отмечаются находки керамической посуды, но в основном в обломках.

Все отмеченные захоронения Западного Казахстана относятся к VIII – началу XI вв. и маркируют здесь локальный огузо-печенежский пласт древнетюркского культурного комплекса. Впрочем, по его облику хорошо прослеживается влияние собственно тюркской культуры Алтая и Монголии – в частности, наличие здесь курганных погребений с сопроводительными захоронениями коней можно связать именно с ее прямым воздействием. В течение XI в. погребения местного огузо-печенежского облика начинают перекрываться погребениями кипчакского облика, что отражает исторический процесс западной экспансии кипчакской группы племен.

Жетысу. Несколько особняком стоит в изучении погребально-поминальной обрядности территория этой части Казахстана, так как здесь было исследовано сравнительно малое количество погребений древнетюркского периода несмотря на то, что на соседнем Тянь-Шане в то же время было исследовано их внушительное число [Табалдиев, 1996, с. 8-16]. Основная часть исследованных современными археологами курганных погребений этого периода приурочена преимущественно к северным предгорьям Тянь-Шаня.

В этом регионе Казахстана погребальные объекты древнетюркского периода были исследованы на могильниках Кенсай II, Актерек, Коктума. Они были совершены под небольшими каменными курганами в подбойных могилах с сопроводительными захоронениями коней. Погребальный инвентарь в них был представлен предметами конского снаряжения, отдельными предметами вооружения, ременной гарнитуры и др. [Нурмуханбетов и др., 2012, с. 220-223; Айтқұл, 2016, с. 138-144; Бексеитов и др., 2021, с. 266-271]. Все они относятся к кругу памятников VI-IX вв.

По своим особенностям рассмотренные выше древнетюркские захоронения Жетысу находят практически полные аналогии в погребальных памятниках сопредельных территорий. Но ближе всего они по своим особенностям стоят к захоронениям Тянь-Шаня этого же периода, с которыми они, по-видимому, составляли единый культурно-исторический комплекс.

Кроме погребальных памятников на территории Жетысу в последние несколько десятилетий были открыты и исследованы несколько грандиозных по своим размерам культово-поминальных комплексов, таких как Мерке и Жайсан. На них отмечено самое крупное скопление в этом регионе Казахстана поминальных оградок древнетюркского типа, они имеют квадратную форму и сложены из поставленных на ребро каменных плит. Часто они пристроены друг к другу сторонами и образуют ряды. Возле них были установлены по

несколько каменных изваяний (балбалов) и каменных стел, часто внушительной высоты. В каменных оградках также фиксировались остатки сожжения ритуальной пищи. На территории этих культовых комплексов отмечены также кургановидные каменные насыпи, на которых или возле них также имелись каменные изваяния. В них отмечены ритуальные ямы также с золой и отдельными предметами поясной гарнитуры. Также на комплексах были исследованы отдельные захоронения этого же периода. Примечательно, что здесь же были зафиксированы многочисленные тамги и единичные древнетюркские рунические надписи [Досымбаева, 2002; 2015].

В целом культовые комплексы Мерке и Жайсан представляют уникальные древнетюркские ритуально-поминальные объекты, поражающие своими размерами и многоплановостью археологических памятников, входящих в них. Они относятся к периоду существования в Центральной Азии Западно-Тюркского и Тюргешского каганатов, т.е. к VII-VIII вв. По своей масштабности данные святилища не имеют пока что аналогов в Центральной Азии, и сопоставимы по значимости с крупными культовыми местами древних тюрков в Монголии. Но основным деталям – каменным поминальным оградками, каменным изваяниям и стелам возле них – они находят полные аналогии в памятниках сопредельных территорий древнетюркской эпохи [Войтов, 1996].

Впрочем, на территории Жетысу известны не только грандиозные святилища, но и небольшие комплексы из квадратных поминальных оградок этого периода. К примеру, несколько пристроенных друг к другу оградки такого типа были обследованы рядом с синхронным курганным могильником в урочище Момбай-Сазы. Возле них были обнаружены по одному каменному изваянию (балбалу) и каменной стеле. В оградках также были отмечены обломки костей животных и железный наконечник стрелы. Данный поминальный комплекс был отнесен к первой половине IX в. [Мотов, 2001, с. 142-148].

В целом Жетысу выделяется из остальных регионов Казахстана большим разнообразием погребально-поминальных памятников древнетюркской эпохи, часть из которых – культовые комплексы Мерке и Жайсан не имеют прямых аналогов по своим размерам и значимости. Это, вероятнее всего, было связано с тем, что территория Жетысу непосредственно входила в политический центр западно-Тюркского и Тюргешского каганатов.

ВЫВОДЫ

За последние три десятилетия казахстанскими исследователями был сделан ощутимый вклад в исследование погребально-поминальных памятников древнетюркского периода в современном Казахстане. Хотя археологические исследования в этом направлении охватили территорию нашей страны несколько неравномерно, практически во всех ее регионах были получены новые данные по отмеченной проблеме. Наиболее внушительные

результаты по итогам изучения погребальных и культовых объектов были получены в Восточном, Центральном Казахстане и Жетысу.

Здесь были исследован целый ряд характерных для древнетюркского культурного круга курганных захоронений в подбоях с сопроводительными захоронениями коней в подбойных могилах и в грунтовых ямах, а также поминальные оградки, в которых сохранились остатки кремированных ритуальных подношений. Подобного облика погребально-поминальные объекты находят полные аналогии в древнетюркских древностях соседних регионов, таких как Алтай, Монголия, Тува и Тянь-Шань. Это указывает на прямое воздействие алтайских тюрков на данные регионы Казахстана в этнокультурном отношении. Кроме того, обращает на себя особое внимание открытие и исследование на территории Жетысу грандиозных по своим масштабам и значимости уникальных культовых мест Мерке и Жайсан. Они включают в себя многочисленные ритуальные каменные квадратные выкладки, погребения, культовые каменные насыпи, тамги и одиночные рунические надписи.

Основная часть исследованных погребально-поминальных памятников Восточного, Центрального Казахстана и Жетысу относится к VI – VIII вв., когда на этих территориях широко вслед за тюркским этническим компонентом широко распространяется связанная с ними культурная традиция. Однако в IX – X вв. здесь, за исключением территории Жетысу, фиксируется дальнейшая эволюция погребально-поминальной обрядности, что было связано с оформлением в этих районах Казахстана Кимакского государства и распространением кимакско-кипчакской культурной традиции. Она во многом впитала особенности предыдущего времени, но постепенно приобрела собственные особенности, что нашло отражение в погребально-поминальной обрядности.

Несколько иная ситуация прослеживается в Западном Казахстане в VIII – X вв., что было связано с существованием и развитием здесь огузско-печенежской культурной традиции. По этой причине, несмотря на определенное воздействие древнетюркской культурной традиции, погребения местного кочевого населения имели свою яркую специфику, выделяющую их из остальной части Казахстана. Однако с распространением здесь с начала XI в. кипчакского этнокультурного компонента эти различия с более восточными регионами Казахстана постепенно стираются.

Итак, за три десятилетия существования независимого Казахстана был сделан существенный вклад в изучение погребально-поминальной обрядности тюркоязычных племен, проживавших на его территории в древнетюркскую эпоху. Это позволило уточнить не только его локальную специфику в различных регионах нашей страны, но и также углубить научные представления направлении развития этнокультурных процессов на территории Казахстана в VI – XI вв.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

1. Айтқұл Х.А. Мемлекеттік орталық музейінің 2014 жылы Алматы облысы Жамбыл ауданына қарасты Ақтерек ауылдық округінде орналасқан археологиялық ескерткіштерге жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері // Материалы международной научно-методической конференции «VIII Оразбаевские чтения» «Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования». – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – Б. 137-146.
2. Арсланова Ф.Х. Курганы с трупосожжением в Верхнем Прииртышье // Поиски и раскопки в Казахстане. – Алма-Ата: Наука, 1972. – С. 56-76.
3. Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья. – Астана: Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. – 406 с.
4. Байтанаев Б.А., Ахатов Г.А., Казизов Е.С. Культурно-погребальный комплекс Каракойтас и Аккойтас «Долина батыров» // Восхождение к вершинам археологии: сборник материалов международной научной конференции «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвященной 90-летию со дня рождения К.А. Акишева. – Алматы, 2014. – С. 659-668.
5. Бейсенов А.З., Волошин В.С. Могильник Ижевский-2 // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья. – Павлодар: ЭКО, 2002. – С. 165-174.
6. Бейсенов А.З., Кожаков Д.А. Средневековые памятники Центрального Казахстана // История и археология Семиречья. Вып. 2. – Алматы, 2001. – С. 150-164.
7. Бексеитов Г., Тулегенов Т., Шарипов Р. и Сатаева Б. 2021. Погребение тюркского времени могильника Кенсай II // Вестник КНПИ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». 2021. № 1(68). – С. 266-272.
8. Бисембаев А.А. Кочевники средневековья Западного Казахстана. – Актөбе: ИП Жанадилов С. Т., 2010. – 248 с.
9. Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культорно-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. – М.: Изд-во ГМВ, 1996. – 152 с.
10. Дмитриев Е.А., Джусупов Д.С. Тюркские ограды могильника Танабай в контексте исследований раннесредневековых памятников Центрального Казахстана // Теория и практика археологических исследований. 2018. № 1. – С. 144-154.
11. Досымбаева А.М. Мерке – сакральная земля тюрков Жетысу. – Тараз: Сенім, 2002. – 108 с.
12. Досымбаева А.М. Жайсан – сакральная земля тюрков долины р. Чу. – Алматы: Evo Press, 2015. – 192 с.

-
13. Ермоленко Л.Н. Средневековые изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2004. – 132 с.
 14. Ермоленко Л.Н., Евдокимов В.В. Средневековые изваяния из музея археологии Карагандинского университета // Археологические исследования степной Евразии. – Караганда: TENGRI Ltd, 2013. – С. 201-205.
 15. Мамедов А.М., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Погребальные комплексы древних и средневековых кочевников бассейна реки Жем (по материалам могильников Уркач-I, Жагабулак I, II). Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. XIV. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2022. – 192 с.
 16. Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.
 17. Мотов Ю.А. Раннесредневековые каменные оградки урочища Момбай-сазы // История и археология Семиречья. Вып. 2. – Алматы, 2001. – С. 142-149.
 18. Нурмуханбетов Б.Н., Тулегенов Т.Ж., Рахметов А.Н. Аварийно-спасательная деятельность заповедника-музея «Иссык» (итоги сезона 2011 г.) // Материалы научно-практической конференции Маргулановские чтения-2012. – Астана: Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. – С.220-223.
 19. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1984. – 176 с.
 20. Савинов Д.Г. Государства и культурогенез на территории Южной Сибири в эпоху ранних кочевников. – Кемерово: КемГУ, 1994. – 215 с.
 21. Самашев З. Памятники средневековых кочевников верховий р. Каракаба в Казахском Алтае // Алтай в кругу евразийских древностей. – Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2016. – С. 379-409.
 22. Самашев З., Айткали А., Курмангалиев А.К., Sevinç Emre Предварительные результаты исследования курганов древнетюркской эпохи из долины Елеке Сазы в 2021 году // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі. – Өскемен, 2021. – С. 129-137.
 23. Серегин Н.Н., Шелепова Е.В. Тюркские ритуальные комплексы Алтая (2-я половина I тыс. н.э.): систематизация, анализ, интерпретация. – Барнаул: Азбука, 2015. – 170 с.
 24. Серегин Н.Н., Матренин С.С. Археологические комплексы Алтая II в. до н.э. – XI в. н.э.: история исследований и основные аспекты интерпретации. – Барнаул: Азбука, 2014. – 230 с.
 25. Ткачев А.А. Раннесредневековое кыргызское захоронение из Верхнего Прииртышья // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2021. № 4(55). – С. 74-87.
-

26. Ткачев А.А., Ткачев Ал. Ал. Тюркское погребение в сопровождении коней из Верхнего Прииртышья // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2021. № 3 (54). – С. 107-118.

27. Ткачев А.А., Ткачев Ал. Ал. Элитное погребение раннетюркского времени из Верхнего Прииртышья // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2022. № 3 (58). – С. 58-69.

28. Худяков Ю.С. Сабля Багыра: Вооружение и военное искусство средневековых кыргызов. – СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2003. – 192 с.

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ КӨНЕ ТҮРКІ ЖЕРЛЕУ-АЗА ТҮТҮ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ: ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗГІ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ТҮЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала қазіргі замандағы Қазақстандағы көне түркілердің жерлеу-аза тұту ескерткіштерінің зерттелу мәселелеріне арналған. Аталмыш уақытта қазақстандық зерттеушілер VI–XI ғасырлардағы түркі тілдес тайпалардың обалы қорымдары мен ғибадат орындарын зерттеуде айтарлықтай жетістіктерге жетті. Ел аумағының осы тұрғыда біркелкі зерттелмегеніне қарамастан, оның барлық өңірлерінде осы кезеңнің ескерткіштері қазылған болатын, соның ішінде Шығыс, Орталық Қазақстан және Жетісуда ерекше нәтижелерге қол жеткізілді. Мұнда іргелес аумақтарда – Алтай, Моңғолия, Тянь–Шань өңірлеріндегі VI–VIII ғасырлардағы ежелгі түркі мәдениетінің ескерткіштерінде толық ұқсастықтары бар жылқылардың ақымдағы серіктетіп қоюы, қарапайым топырақ қабірлерде жерлеу, сондай-ақ аза тұту орындары ашылды. Сонымен қатар, Жетісу аумағында Қазақстан жерінде ғана емес, бүкіл Орталық Азияда теңдесі жоқ Мерке және Жайсан ғибадат орындары ашылып, зерттелді. Оларда көптеген төртбұрышты ғұрыптық тас каландылар, жерлеу орындары, рәсімдік тас үйінділер, тамғалар және бөлек руналық жазулар табылғаны белгілі. Аталған ескерткіштерді Батыс Түркі және Түркеш қағанаттарының өмір сүру кезеңіне, яғни VII–VIII ғасырларға жатқызуға болады.

Түйін сөздер: Қазақстан, көне түркі кезеңі, жерлеу-аза тұту ғұрпы, заманауи жетістіктер.

THE STUDY OF ANCIENT TURKIC FUNERARY AND MEMORIAL MONUMENTS AT THE PRESENT STAGE: MAIN RESULTS AND CONCEPTS OF KAZAKH SCIENCE

Summary. The article is devoted to the challenges of studying burial and memorial monuments in Kazakhstan during the period of independence. During this time, modern Kazakh researchers have made notable progress in the study of kurgan burial grounds and cultic sites of Turkic-speaking tribes from the 6th to the 11th centuries AD. Although the territory of the country has been unevenly explored in this regard, excavations of monuments from this period have been carried out in practically all regions, with significant results achieved in the Eastern, Central Kazakhstan, and Zhetysu regions. In these regions of modern Kazakhstan burials with accompanying horse burials in podboi graves were discovered, as well as burials in common ground pits, along with memorial objects that have close analogies in the ancient Turkic cultural sphere of the 6th-8th centuries AD in neighboring regions such as Altai, Mongolia, and Tian Shan. Additionally, grand cultic sites like the sanctuaries of Merke and Zhaisan were discovered and studied in the Zhetysu region, which have no parallels not only in Kazakhstan but also in all Central

Asia. These sites include numerous ritual stone square layouts, burials, cultic stone mounds, tamgas, and individual runic inscriptions. These sanctuaries can be attributed to the period of the Western Turkic and Turgesh Khaganates, which were there in the 7th-8th centuries AD.

Keywords: Kazakhstan, Old Turkic period, funeral and memorial rites, modern achievements

Авторлар туралы мәліметтер:

Дана Бақытжановна Самратова, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының ғылыми қызметкері, Катон-Қарағай, Қазақстан.

Жанар Кайратқызы Елемесова, «Берел» тарихи-мәдени қорық мұражайының «Ғылым» бөлімінің меңгерушісі, Катон-Қарағай, Қазақстан, berel-2022@mail.ru

Ерік Ғалымұлы Байболов, «С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті» КЕАҚ 2 курс магистранты. Өскемен, Қазақстан, baibolov.erik25.04.@gmail.com

Information about the authors:

Dana B. Samratova, researcher of the historical and Cultural Reserve Museum "Berel", Katon-Karagay, Kazakhstan.

Zhanar K. Yelemesova, head of the Department "Science" of the historical and Cultural Reserve Museum "Berel", Katon-Karagay, Kazakhstan, berel-2022@mail.ru

Eric G. Baibolov, 2nd-year master's student of the S. Amanzholov East Kazakhstan University. Oskemen, Kazakhstan. baibolov.erik25.04.@gmail.com

КЕЙІНГІ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖӘНЕ ЖАҢА ЗАМАНДАҒЫ БӨКЕЙ ОРДАСЫНДАҒЫ ИСЛАМ ДІНІ (1801-1917 жж.)

Ж.И. Ахан

Астана халықаралық университетінің Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар
жоғарғы мектебі, Астана, Қазақстан

E-mail: Akanovzharas@mail.ru

Аңдатпа. Ресей үкіметінің сыртқы саясат ықпалынан қазақ халқына мұсылман дінін қолдаған мақсатпен отаршылдық идеологияны жаңа қырынан көтергені анық. Бұл істерде арнайы дайындалған татар молдаларынан жасақталған топты қазақ даласына жіберіп, патшаға бағынудың жаңа формасын қалыптастыру әрекеттері орын алған болатын. Аталмыш мақсатты Ресей үкіметі Бөкей Ордасында хан, сұлтандар ықпалымен атқарқысы келді. Сауат ашу мектептерінде бастапқы мерзімдерде мұсылман дінін кірістіре, кейіннен орыс тілін міндеттей отырып, христиандандырудың жаңаша формасына мектептер арқылы жол сала білді.

Түйін сөздер: Бөкей Орда, Ресей үкіметі, Орынбор мүфтилігі, тағайындалған молдалар, мешіт, ахун.

КІРІСПЕ

XIX ғасырда мұсылман дінінің дамуы Бөкей Ордасында белсенді жүргізілді. Жәңгір хан өзіне қарасты далада исламның таралуын мақсатты түрде жүзеге асырды [1].

Білім берер алдында Бөкей Ордасындағы тұрғындардың арасында ислам позициясы өте әлсіз болды. Мәдениет қызметкерлері – молдалар аз болды, және негізінен қазан татарлары болды. М.С.Бабажанов 1861 жылы «Сібір арасында» басылған «Қырғыздар туралы қырғыз ескертпесі» деген мақаласында XIX ғасырдың 30-жылдары молдалар аз болғанын жазады. «Қандайда бір қырғыз қайтыс болған жағдайда оған мұхаммед заңдары бойынша жаназа дұғасын оқыту үшін марқұмның туыстары 50, 100 немесе 150 верст (қашықтық) жүріп молда іздегендігін айтады» деп жазады. Ол молдадан аздап сабақ алғандарға, кейде тіпті балаларға да жаназа дұғасын оқытқан деп мысал келтіреді[2]. Бөкей Орданың талпынысының нәтижесінде оған қарасты шекараларда молдалар саны өсті. Мұны замандастары белгілеп көрсетті. Мысалы, М.С. Бабажанов «Оралдың ар жағындағы қырғыздарда да молдалар туралы түсінік болды, бірақ онда олар өте сирек және байқалмайтын болды» деп көрсетеді. Александр Терещенко 1853 жылы «Московитянин» журналында жариялаған «Дешті-Қыпшақ ізі және Ішкі қырғыз-қайсақ ордасы» деген еңбегінде мынаны хабарлайды: «Жәңгір рухани білімге барлық талпыныстарды жұмсап және өз қырғыздарын Орынбор мектептеріне және әр

түрлі жерде тұратын жақсы молдаларға балалармен қатар үлкендерді де оқуға берді. Жиырма жылдық талпынысының арқасында ол мақсатына қол жеткізді. Жергілікті молдаларға киіз үй және бас мешіт жанынан орын берілді. Қазіргі уақытта Ордада мыналар бар: бірнеше молда мен ахун, Ордада 139 молда, әрқайсысына 170 түгін» [3, 861 б.]. Шынында, құжатпен рәсімделген 139 молда табылмады. 1850 жылы 23 желтоқсандағы «Ішкі Орданы басқару бойынша Уақытша Кеңестің Орынбор шекара комиссиясындағы діни кітаптар және Ішкі Ордадағы молдалар туралы хабарламасында» қазақ рулары мен бөлімшелерінде 113 молданың тізімі келтірілген [3, 776-779 бб.]. 1845 жылғы қарашадағы Әділ сұлтанның хабарламасында 130 молданың (әрбір руда бірнеше молдадан) тізімі көрсетіледі. Сонымен қатар, құжатта тағы Ордада тұратын үш мәдениет қызметші және ордалық мешіттегі қызметшілер көрсетіледі [3, 721 б.]. М.С. Бабажанов молдалардың саны туралы мынадай мәліметтер келтіреді: «Сол кезде әрбір 25 түгінге бір молда және медреседен келді». Осыдан түйетініміз, Бөкей хандығындағы молдалар саны кейбір басқа қазақ аудандарына қарағанда өсті. «Источники о кочевом и оседлом населении Казахстана и Киргизии XIX в.:численность и этнический состав» деген еңбегінде Н.Е. Бекмаханов Қарқаралы округіндегі Сібір қазақтары облысында 60 жылдары 17 болысқа тек бір молдадан келгені туралы мәліметтер келтіреді [4].

А.Терещенко еңбегіндегі жергілікті қырғыздардың орнын молдалар басты деп суреттейді. Бөкей Ордасының ханы Жәңгір XIX ғасырдың 30-40 жылдарының өзінде діни салада «Даладағы татарлануға қарсы жүрістің» екі-үш онжылдыққа алдын орап «антитатарлы» саясат шығара бастады. Ислам дінінің қағидасын оқыту үшін кейбір қазақтар өздерінің балаларын аймақтағы атақты мұсылман білім орындарына жіберді. «Көбісі, Стерлитамак уезіне Ишан мырзаға құлшылыққа және оқуға барды», - деп жазады М.С. Бабажанов. Жәңгір хан да бұған үлгі болды: «Барлық Орынбор губерниясында ислам қағидаларын жақсы оқытатын Стерлитамак уезінде «Ишан» деп аталған молдаға хан бірнеше қырғыз баласымен бірге өз балаларының біреуін оған оқуға жібереді». Бұл жерде мақала авторы өз ұлдарының бірі деп Ескендірді меңзеп отыр. Ол Ескендірге жол көрсетуші бір баланың алдағы тағдырынан қызықты мәліметтер келтіреді. Айжарық атты бұл бала Стерлибашев ауылында оқуын бітірген соң Бұқараға білімін аяқтауға барады. 1894 жылы ол Орынбор арқылы Ордаға оралады, бірақ оған шетелден білім алып келгесін Ордаға кіруге рұқсат бермеді, тек Орынборда бір жыл тұрып, сосын Бұқараға қайта оралуы керек болды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жәңгір ханның жанындағы молдалардың құқықтары мен міндеттерін М.С. Бабажанов былай сипаттады: «Оның жанындағы молдалар «нұсқаушы молда» қызметі мен атағын иемденді; олар балаларды оқытуға, қайтыс болғандарды жерлеуге және некеге тұру рәсімдерін өткізуге, сонымен қатар

жаңа туылған қырғыздарға жағымды (дұрыс) есімді қоюды қадалауға міндеттелді. Сонымен қатар, молдалар малдан алым төлемеуге және тән жазасынан құтылды». Молда қызметіне тағайындалғандар ханнан 10 бөлім тұратын өзінің қызметтері жазылғын ашық бұйрық алды [5]. Алғашқы екі бөлімінде: «1) Мешіттер мен училищелер салу, отырықшы халық тобында болу, апталық және жылдық мерекелерді тойлау. Кішкене балаларды сауаттылыққа үйрету, біздің дініміз бойынша әрбір күн құдайға құлшылық етуге күштеу және ораза ұстау. Жұма күні және басқа да жылдық мерекелерде құлшылық кезінде имам болуға, аяқталғаннан соң қарапайым қырғыздарға менің жанымдағы ахундардан берілетін формамен үйрету. 2) Қарапайым және бейхабар қырғыздарға біздің діннің қағидаларын түсіндіру; жаңа туылғандарға жақсы есім беру; ұл балаларды сүндетке отырғызу; ажырасқандарды қосу; міндетті салтпен қайтыс болғандарды жерлеу.

Сонымен, молдалардың қызметіне діни шаралармен қатар бала оқыту ісі де кірді. «Медреселерде және жеке училищелерде, сұлтан руларында және атаулы рубасыларында молдалар әр қыста қырғыз балаларын сенім қағидалары мен жазуға үйретеді», - депті Орынбор шекара комиссиясының кеңесшісі И.М. Бикмаев [3, 707 б.]. «Осы уақыттың өзінде (мақаланың мәтінінде 30-40 жылдар қарастырылған – А.Н) Ордадағы әрбір ауқатты және беделді адамдарда үй мектептері болды және олардың әрқайсысында 10-нан 70 адамға дейін оқыды» - дейді, М.С. Бабажанов.

Молдалардың қызметі тек рухани саламен қатаң шектелді. Сот істерін шешу олардың құзыретіне кірмеді, мысалы, Ішкі Орданы басқару бойынша Уақытша Кеңестің жеткізуі бойынша: «Жеке қасиеттеріне байланысты ордалықтар арасындағы сенім мен құрметті алған молдалардың әрбірі іске келгенде ордалық отбасылардың арасындағы істе еш ықпалы болмайды, жергілікті басқарма және Кеңес істерін шешу және аяқтауда бір-біріне талап қоймады» [3, 775 б.].

Жәңгір хан молдалардың міндетіне қарамағындағы тұрғындар туралы мәліметтер жинағын реттеу үшін метрикалық кітаптарды жүргізуді қосқысы келгендігі жөніндегі мәліметтер бар. 1838 жылдың өзінде мұсылман тұрғындарына да метрикалық кітапты енгізу жүйесінің таралуы туралы Сенаттың бұйрығы жарияланды. Бұйрық бойынша, метрикалық кітапқа туылу, өлу, некелесу туралы мәліметтер енгізу қаралды. Ханның бұл Сенат бұйрығын орындауға талпынысын, мысалы, Сакакова бөлімінен Утяу (Өтеу) молданың хатында көрсетіледі. Ол былай жазады: «Егер сіздің ұлы мәртебеңізге жағымды болса, біз сізге және дәрежелі ахунға, қырғыздар арасындағы неке жылының жалғасуындағы қағидалар және оларға қуәлік болған кімдер, қашан және қанша балалары туылғаны, оларға қандай есім берілгені, олардың қаншасы сүндетке отырғызылғаны, қаншасы үйленгені және қыздар тұрмысқа шыққаны, қанша адам қайтыс болғаны жазылған кітап ұсынғымыз келеді. Егер

бұл тәртіптерге қарсы болмаса метрикалық кітаптапқа барлығын жазамыз. Егер сіз бұл ұсынысты құптасаңыз, бізге тиісті бұйрық беруіңізге болады.

Алдыңғы жазбаларыңызда (1841 жылы 8 маусым №41 Утяу мырзаны тағайындау туралы бұйрық) менің сізге жыл сайын атқарған істерімді жеткізгенім айтылды, бірақ осының барлығының орындаудағы нәтижесі сіздің және қара халықтың көзінше ұқыпсыздыққа әкелмесіндеп, мен сізден тағы да келісім сұрауды дұрыс деп таптым» [3, 399 б.]. Бірақ метрикалық кітаптар Ішкі Орданы басқару бойынша Уақытша Кеңестің жеткізуі бойынша «сауатсыз қырғыз халқында әр түрлі жаңашылдықтар үрей және сенімсіздік тудыратын» қауіп әкелуінен енгізілмеді. [3, 77 б.].

Молдаларға қатысты ходжа (қожа) тұқымдарынан тұратын Бөкей Ордасындағы ресми қоғам тұрғындарының көп бөлігі діни жағдайға сөзсіз ықпал етті. 1809 жылы алынған Шекара басқармасының ресми рұқсаты бойынша кешірім алған Кіші жүздің беріш руының ағайынды старшындары Қарауылқожа Бабажанов және Тұқақожа Глеуқожин, қазақтың үш жүзінің суфалық сенімдегі жиенінің шөбересі Мұхаммедқожа өздерінің 15 түтін туыстарымен бірге болашақ хан, Жәңгірдің әкесі Бөкей сұлтанның қарамағына қоныстанды [3, 159 б.]. Олар халифа Али мен оның әйелдерінің бірі Мұхаммед пайғамбардың қызы Фатиманың төртінші ұрпақтары кірген сеид (сеит) - қожа тобынаан болатын. Бөкей Ордасындағы қожа тұқымдарының топ саны өсті. Олар 1825 жылы 80 түтінді немесе 320 ер адамды, ал 1852 жылы 300 түтін немесе 1200-1500 ер адамды құрады[6]. Салыстыру үшін атап өтсек, 1825 жылы жалпы түтін саны 12400, ал ер адамдар саны – 44360 жетті[3, 261 б.].

XIX ғасырдың 20-жылдары сеид-қожа тобынан өзге Хан Ордасында және Талов ауылында «жалпақтал ишандары» белсенді көрінді. «Жалпақтал ишандары» Стерлибашев ауылындағы суфалық ханақтардың ықпалымен құрылған Волго-Орал аймағындағы жалпы суфалық орталықтың негізін салушылар болды [7].

Айта кететін жайт, Жәңгір хан қарамағындағы қожа топтарының құрамы мен саны туралы зертеуге өзінің үлесін қосты. 1830 жылы 14 қазанда Шекара комиссиясы оған Ордадағы «барлық ер балалар, әкесі, аталары, арғы аталарының мағынасымен» сұлтан және қожалардың тізімін жасау ұсынысымен қатынас қағазын жіберді. 1835 жылы 30 шілдеде хан айтылған тізімді жіберді және өзінің олардың толыққандылығына сенімсіз екенін де жазды[8].

Қазақтар қоныстанған басқа аймақтарда билік құрылымында және саяси өмірде айқын рөл ойнамаған қожаларға қарағанда Бөкей Хандығындағы қожалар жоғары әлеуметтік-іскери дәрежені иемденді. XIX ғасырдың 20-40 жылдары, И. Грофеевтің ойынша, олар осы жерде «экономикада, саяси қатынастарда корпоративтік құқықтағы топтар және мүдделі ықпалдылар» ретінде орнықты [7, 26 б.]. Оның мәліметтері бойынша сайид-қожалықтар өздерімен бірге 85 старшынның 8-і болатын осындай толық топты, және Кіші

жүздің басқа рулары қоныстанған қазақ тұрғындардың Қалмақтар бөлігінің 7 старшынының 2-еуін иемденді [7, 24 б.].

Жәңгір ханның жанындағы қожалар салықтан және қара жағылудан босатылды. Бұл жеңілдік бес жылдан кейін, хан өлімінен кейін, алынып тасталды, осымен байланысты олар өтініш сұрап, былай деп жазды: «Біз үшін біздің енді қарапайым халықпен теңдестірілуіміз өкінішті»[9].

Бөкей Хандығындағы дінге қатысты басқарушы жүйе туралы мына келесі факт дәлел бола алады: 1826 жылы Мәскеуге сапарда император І Николайдың таққа отыру салтанатында Жәңгір хан бастаған делегациядан Аит Мухаммед ахун Аннендық баулы үлкен алтын медалмен марапатталды, -деп хабарлайды И.С. Иванов өзінің еңбегінде [1, 12 б.].

Бұл жағдайда да біздер құжаттық рәсімделген нақтыланған фактілер таба алмадық. 1836 жылғы 17 қыркүйектегі «Сыртқы Істер Министрлігі басқармасының графы К. В. Нессельродтың Жәңгір ханға Ішкі Орданың сұлтандары мен старшындарын марапаттау туралы қатынасында» императорлық марапат алғандардың тізімі көрсетілген. Онда 9 сұлтан мен старшынның және де хат жүргізуші мен аудармашының есімдері көрсетілген. Ахундардың есімі жоқ [3, 294 б.]. Бірақ Орынбор шекара комиссиясының Орынбор әскери губернаторы В.А. Перовскийге жеткізген қосымшасында 1840 жылы Ішкі Орданың старшындары мен үлкен старшындарынан марапатталғандар тізімінде №17-ші Джабир Хаматовтың есімі бар. Ол Андреевский ленталы алтын медалмен марапатталып, тархан лауазымына бекітіледі [3, 381-384 бб.].

XIX ғасырда Жәңгір хан туралы жазғандар оны ұстанымды мұсылман деп атады. Сырт кейпі, шынында, мұсылман дәстүрлерін ұстанды, шарап ішпеді. «Біз оның денсаулығы үшін шарап көтергенде, бізге қымызбен жауап берді; ахун мен сұлтандар да солай істеді, оның ұстанымды мұсылман екенін білетін қырғыздардың ешбірінің ханның көзінше шарап ішуге батылы жетпеді», -деп Ф.А. Боллер өзінің «Ішкі Ордаға саяхат туралы жазбаларында». «Түскі тамақтан соң хан, ахун және сұлтандар мешітке құлшылыққа барды.», - деп хабарлайды еңбегінде[3, 429 б.]. Санкт-Петербургтегі Пажеск корпусында оқитын ханның балалары молдалықпен айналысты, өзінің хаттарында олардың әкесі оқу орынының директоры П. Н. Игнатьевке «Ислам сенімінің қағидалары мен шығыс тілдері» туралы жазады [3, 653 б.]. Жәңгірдің өзі Меккеге құлшылыққа барған жоқ, ал оның ұлы Ахмед-Керей Шыңғыс князь титулын иемденіп, 1873 жылы құлшылық жасады, - деп жазады Юджин Скайлер өзінің «Орыс Түркістан, Қоқан, Бұқар және Кульджге саяхат туралы жазбалар» кітабында [3, 875 б.].

Жәңгір хан мұсылман әдебиетін шығаруды қолға алды. 1844 жылы Қазанда болған уақытта хан VIII ғасырдағы заң жүргізуші Убейдюллах Садрюш-шариат имамның «Мюхтесер» кітабы басылып шыққан баспада болды деп, 1844 жылы 22 ақпанда А. К. Казембек өзінің Қазан оқу округінің

басшысы Н.М. Мусина-Пушкиннің атына жазған хабарламасында көрсетеді. Ол былайша жазады: «Бөкей Ордасының билеушісі Жәңгір хан өзінің алдыңғы жылы қаңтарда Қазанға келген сапарында менен мұсылмандар арасында маңызды, әрбір мұсылман мектептерінде классикалық шығарма ретінде оқылатын «Мюхтесерюльвикгает» (Құдіретті заң жүргізу) аталатын кітапты басып шығаруды сұрады. Жәңгір ханның қалауын орындауға ниеттеніп мен жауапкершілікпен оның ұсынысын қабыл алдым» [10].

Бұл тапсырыстың орындалуы туралы Александр Касимович Казембек өзінің 1845 жылғы 29 наурыздағы хабарламасында да айтады. Басылымның мағынасын бағалап, ол мынаны атап өтеді: «Маңызды шығарма тек Шығыста ғана емес, еуропалықтарға да белгілі, оның шығуына қатысады деп үміттенемін. Осыған байланысты мен ханның ұсынысын қабыл алдым және де мұсылман заңдары еуропалықтар қызығатын дүние және көптеген уақыттан бері ғалымдар бұл пәнді кең зерттеп жүр» [3, 435 б.]. 1844 жылы 18 қазандағы және 1845 жылы 28 ақпандағы К.А. Казембектің хаттарында Жәңгір ханның бұл еңбек туралы айтқаны жеткізіледі. Осылардың алғашқысында хан өз ойын былай білдірген: «Сіздің еңбегіңіз барлық қатынастарда да жақсы, оның орындалуы туралы хабарламадан басқа әділдік пен терең пайымды қолдану керек». Екінші хатында басылым өзінің Ордасындағы молдаларды қызықтырды деп хабарлайды: «Оны менің алдыңғы хатымда көрсеткенімдей, бар ынтасымен оқып және әділдігін салып олар өздерінің кейбір сабақтарына ескертпелер жасады. Әрқашан олардың оқу сабақтарына және ойларын кеңейте отырып, ой мен түсіндіру ісін анықтайды, сіздердің қарауларыңызға осы ескертпелерді ұсынамын». Александр Касимович бірінші хатты алып, оны Хан Ордасына 824 данамен үш сандық, поштамен 6 кітап жіберді, бұл туралы ханға 1844 жылғы 9 желтоқсандағы хатында хабарлайды [3, 431-432 бб.]. Оның хатының соңында 1100 дана алдын ала жіберілгені айтылады. Оның кітап тапсырысы бойынша хан барлығы 2000 басылым шығарды. Осы құжатта А. К. Казембек тағы бір араб жазушысының «Мюхеммедия» кітабын жазу жоспарымен бөлісті және Жәңгір ханнан бұл кітапқа тапсырыс беруін сұрады (200 данаға). Сонда да мен Жәңгір ханды мұсылмандыққа бірізді деп айтуға болмайды деп ойлаймын. Осы ойды анықтау үшін бірнеше факті келтіремін. Порттертер мұсылман нормаларына келіспейтіні белгілі. Ханның үйінде болған көптеген саяхатшылардың айтуы бойынша, Жәңгір ханның қонақ үйінде императордың порттеті, Жәңгір ханның өзінің және ұлы Сақып-Керейдің суреттері ілінгенін хабарлайды. Ханның порттеті Кеңестің де жарында ілулі болды.

Жәңгір ханың ықпалымен салынған мешіттер мұсылман салттарымен толық келіспейді. Салушының өлімінен соң Ордада болған М. Я. Киттар мынадай сипаттама қалдырды: «Бақтың дәл ортасында Ордадағы әсем ғимарат мешіт салынған. Бұл ғимарат еуропалық архитектура үлгісінде, оның жоспарын Жәңгір ханның өзі құрған. Ол кірпіштен тұрғызылған, іші және

сырт жағынан тегістелген, бірнеше төрт бұрышты құрылыс, төбесі алты үлкен иониттік ордер колонмен тұрғызылған» [3, 844-845 бб.].

Бөкей хандығының билеушісінің істерінен өзінің қарамағындағыларды рухани іспен басқаруға талпынысы анық көрінеді. Ол жоғары рухани билікке көптеген істерді шешуге құқық берді. Мысалға зекет жинау тәртібін ретке келіруін атауға болады. Орынбор және Самара генерал-губернаторы В. П. Перовский мемлекеттік меншік министрі П. Д. Киселев графқа осы туралы былай деп жеткізеді: «...қырғыздар көшпелі халық ретінде ешқашан және еш жерде ешкімге ештеңе төлемеген. Қатаң орыс үкіметімен Жәңгір хан алғаш ойлап және қырғыздардан өзінің пайдасына ақша жинап үлгерді, және де бұны халықтық дәстүрлерге қайшы келгендіктен мұсылман дінінің қағидаттарымен жапты. Қырғыздардың мұсылман есептелетінін пайдаланып олардан жыл сайын кедейлер үшін, құлшылық үшін, мешіт пен училищені ұстап тұру үшін қаражат деп зекет жинап отырды. Оралдың жанында ешқашан зекет жинау болмаған және мұсылман жарлығы бойынша бір имамның (жоғары рухани билік) қолында болды. Бұл жинағанды тарату елдің жоғары билеушісімен құрылды. 1834 жылға дейін зекет малмен төленді. 1840 жылдан бастап зекет әр рудан жиналынды. 1840 жылы Жәңгір хан халықтың пайдасы үшін жасалған Санкт-Петербургке сапарында қарыздарды төлеу үшін бұл жылы зекетті малмен емес ақшалай алатынын жариялады. 1841 жылдан зекетті ақшалай алу біржола орнады» [3, 813 б.].

Бұл жинақты тағайындау ханның қарауына байланысты болды. Сонымен қатар ол «олармен жиналған Ордадағы (оның әрбір руы мен бөлімшесі) мал саны туралы мәліметтерді негізінде жылқы мен түйеден жинаққа 1 рубльден көп болуына, ал сиырдан 50 тиын және қой мен қозыдан 15 тиын болуына талпынды» [3, 792 б.].

Бірақ, бөкейліктерден жиналған зекеттің бөлігі мұсылман мәдениетіне қызмет етушілер қаражатына кеткенін атап өтеміз. Ордадағы соборлық мешіттің ахуының қаражатына ханның айтуымен төленгіт руы зекетті соның пайдасына төледі [3, 291-296 бб.].

Хан рухани саланы өзі басқарып, мешіттерді салуға рұқсатты өзі берді. Көп уақыт Бөкей Хандығында тұрақты мешіт болмады. Өз тәжірибесіне сүйене отырып, мешіт құрылысына рұқсатты беруді алдағы уақытта Бөкей билеушісінің өзі берді. 1833 жылы хан Бұқсақ өзенінің сол жағасында Кабул Аتكельтиров (Қабыл Аتكелтіров) молдаға мешіт салуға рұқсат берді [3, 348 б.].

1834 жылы Бөкей даласымен жүріп өткен К. Гибель өзінің «Ішкі Қырғыз Ордасының ханы Жәңгір ханның ордасына сапар» деген еңбегінде қызықты жағдайды сипаттайды: «Кешкі сағат алтыларда біз үлкен құлшылық залында құлшылық жасап жатқан молданың дауысын естідік. Бұл молда ханның өзі болатын, басында мен ол ақ жібек халма оранғандықтан танымадым. Бұл бөлмеде үлкен самаурын қайнап жатты және адамдар арлы-бері жүргеніне мен

таң қалдым. Мешіт әлі жоқ, бірақ хан тұрғызуды ойластырды» [3, 835 б.]. Бұл жерден біз мұсылмандық мәдениеттің бұзылғанын көреміз.

Мүмкін Жәңгір ханның осындай өзінің басқарушылыққа Ордада тұратын Джабир Хаммадовтың талпынысының нәтижесіздігінен болар. 1828 жылы 17 қаңтарда Жәңгір Орынбор шекара комиссиясына собор имамы және ахуны атаулары туралы бұйрық беруді сұрады. Орынбор шекара комиссиясының төрағасы полковник Генс өзінің 1828 жылғы 26 мамырдағы қатынасында Орынбор әскери губернаторы бұл өтінішті қанағаттандыратынын хабарлады. Полковник Генстің айтуы бойынша әскери губернатор Хамматовты өзі 1824 жылы бекітілген рухани лауазымға қоюды бұйырды [3, 321 б.].

Сонымен қатар, Жәңгір хан қазақ руларында және бөлімшелерінде молдаларды өзі тағайындады. Ішкі Орданы басқару бойынша Уақытша Кеңес Орынбор шекара комиссиясына 1850 жылғы 23 желтоқсандағы хабарламасында Жәңгір ханмен бекітілген 113 адамның мерзімі мен атаулы тізімі келтірілген. Бұл құжат бойынша ең ертесі 1840 жылдың 26 мамыры және ең соңғысы – 1845 жыл 26 маусым [3, 775-779 бб.]. Мұсылман сенімінің негізінен тағайындауда емтиханды хан қабылдады. Ол туралы А. Евреинов хабарлайды [3, 71 б.]. Ол кезде Ресей императорының тәртібі бойынша молданы тағайындау үшін ұйымдастырушы жақтан (Орынбордан) рұқсат алу және үміткер Уфадағы Ислам рухани жиналысынан өтуі керек болды.

Жалпы Жәңгір ханның Орынбор және Самара генерал-губернаторы В. А. Перовскийге қызметі Мемлекеттік мүлік министрі П. Д. Веселевке хабарламасында қарама-қайшы сипатта беріледі, сондықтан жоғарыда келтірілген фактілермен келісу қиын. «Мұндай мінез мұсылманға тән емес, Жәңгір ханның Ордада мұсылмандықты таратуы оның істері бұны есеп екенін көрсетеді. Жәңгір хан молдалармен халықты бағындыратынын білді. [3, 815 б.].

Сонымен, аталғандарды қорыта келе, Жәңгір ханның қазақтардың арасында дінді таратуы - бұл ресми билеушілік діни саясат болды.

XIX ғасырда Жәңгір хан туралы жазған көптеген авторлар оның білімді таратуға көп күш жұмсағанын атап көрсетеді. М.С. Бабажанов «Қырғыздың қырғыздар туралы ескертпесі» мақаласында, мысалы, ол «татарша сауат ашу, ислам қағидаларын және орыс тілін және жаза білуді үйрену ешкімге қорлық және ешқашан кешеместігін қырғыздарға дәлелдеп, өзі үлгі болғанын» атап көрсетеді. «Жәңгір Бөкеевтің хандық бекітуінен бастап соңғы уақытта біздің оқыту тез және кең ауқымда болды», -деп жазады мақала авторы. Ханның ықпалы және басқа да жағдайларда ордадағылар сауаттылықтың қажеттілігін түсінді. Оқушыларды кебейту және оқыту үшін Жәңгір хан ақшасын да, ордалықтарға білімнің пайдасын түсіндіруде талпынысын да аямады. Өзінің ордасында ол исламның діни қағидаларын, орысша сауаттылықты және орыс тілін оқытатын мектеп ұйымдастырды». «Хан оқушыларға құрмет көрсетті, ордалықтарды балаларын өзінің балалары оқытын Ордадағы мектепке беруге

үгіттеді», - деп жазады «1842 жыл мен 1851 жылдың 1 мамыры аралығындағы Ішкі Орданы басқаруға шолуды» құрастырушылар [3, 795 б.]. Оның білім саясатында басқару саласында қазан мұсылман күштеріне ықпалды ұстап тұру талпынысы анық қарастырылды. Рубасылардың сауатсыздығынан оларға молдалар белгіленген рөл ойнады. «Құран оқитындар және оны түсіндірушілер дана деп есептелді. Сұлтандар сауатты болмаса даналықтарымен қарапайым адамдардан еш айырмасы болмады. Қағаздарға өздерінің мөрлерін қояды, ал хат пен істерді молдалар оқиды және оларға жауап береді», - деп көрсетеді А. Терещенко [3, 867 б.].

И. М. Бикмаев: «Қырғыз балаларының алғашқы сауаты үшін және алдағы уақытта ресей оқу орындарында білім алу үшін қаражат төлеп отыру Жәңгір ханмен 1841 жылы бекітілді. Ханның Орда жанындағы училищені салуда, өзіне қырғыздардан пайдалы шенеунік дайындау мақсаты болды. Училищеде ханның есебінен болды. Киімнен басқасының бәрі ханнан қаражаты есебінен болды. Орыс пәндері үшін мал дәрігері Ольдеков, мұсылмандар үшін Садратдин молда мұғалімдікке тағайындалды. Садратдин – Ислам ілімі мен ережелерін, татар, парсы, араб тілін үйретсе, ал Ольдеков – орыс тіліне, арифметика мен география және тарихтың бастапқы негіздерін үйретті» -деп жазады [3, 706-707 бб.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде ХІХ ғасырда Бөкей Ордасының діни-рухани мәселелері Ресей үкіметінің саяси ықпалында болып қала берді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Иванов И. С. Джангир, хан Внутренней киргизской орды Букеевской орде 200 лет. Книга 2. Алматы, 2001, с. 135 .
2. Бабаджанов М. С. Заметки киргиза о киргизах. Северная пчела. 1861, №4.
3. История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. Сб. документов и материалов. Сост. Б.Т. Жаналин, В.А. Иночкин, С. Х. Сагнаева. Алматы, 2002.
4. Бекмаханова Н. Е. Источники о кочевом и оседлом населении Казахстана и Киргизии ХІХ в. Численность и этнический состав. М., 2003, с. 5 .
5. Евреинов А. Внутренняя или Букеевская киргиз- кайсацкая орда. Современник, 1851 ж. ХІХ в. №10, с.71 .
6. Нургалиева А. Ислам в Букеевском ханство. Мысль. – 2007. - №2. – с. 39 .
7. Ерофеева И. В. Родословная казахских ханов и кожа ХУІІІ – ХІХ (история, историография, источники). Алматы, 2003, с.26 .
8. ҚР ОММ. 4 қ., 1 т., 2122 іс, 1 б.
9. ҚР ОММ. 78 қ., 2 т., 566 іс, 3 б.
10. ҚР ОММ. 92 қ., 1т., 5595 іс, 1 б.

**ИСЛАМ В БУКЕЕВСКОЙ ОРДЕ В ПЕРИОД ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ
И В НОВОЕ ВРЕМЯ
(1801-1917 гг.)**

Аннотация. Исторические документы подтверждают колониальные цели российского правительства в развитии мусульманства на казахской земле. Религиозно-политическая система в Букеевской Орде формировалась под непосредственным влиянием колониальной администрации. Это вызывало недовольство местного населения и приводило к систематическим восстаниям.

Ключевые слова: Букеевская Орда, Российское правительство, Оренбургский муфтият, указные муллы, мечеть, ахун.

**ISLAM IN THE BOKEY HORDE DURING THE LATE MIDDLE AGES AND
MODERN TIMES
(1801-1917)**

Abstract. The historical events show that the Russian Government developing Islam in the Kazakh land deepened its colonization. The Religion policy system was created by the task of the government in Bokey horde. The Kazakh people showed their displeasure against the policy.

Keywords: The Bokey Horde, the Russian Government, the myftiat of Orenburg, assigned mullahs, mosque, ahun.

Сведения об авторе: Ахан Жарас Иебергенұлы, ст. преподаватель Высшей школы социально-гуманитарных наук Международного университета «Астана». г. Астана, Казахстан, Akanovzharas@mail.ru

Information about the author: Akhan Zharas Iebergenuly, Senior Lecturer at the Higher School of Social Sciences and Humanities of the Astana International University. Astana, Kazakhstan, Akanovzharas@mail.ru

HISTORIOGRAPHY, TASKS AND PROSPECTS OF RESEARCH ANCIENT, MEDIEVAL AND ETHNOGRAPHIC TIME MONUMENTS OF SHUBARAT AND MOLALY

**Y.M. Kariyev¹, D.T. Tleugabulov², A.T. Dukombayev²,
D.B. Samratova³, T.V. Brynza², A. Abu⁴**

¹Higher School of Social Sciences and Humanities
Astana International University, Astana, Kazakhstan

E-mail: eldos.05.82@gmail.com

²L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: akishev_institute@mail.ru

³"Berel" State historical and cultural reserve-museum, Katon-Karagai, Kazakhstan

E-mail: samratova92@mail.ru

⁴Historical and Cultural Center "Atameken", Shamalghan, Kazakhstan

E-mail: alpamys_79@mail.ru

Abstract. The article analyzes and generalizes the published materials on one of the striking archaeological monuments of Zhetysu (Seven rivers region) – on the burial grounds of Shubarat and Molaly. The systematization of the main scientific works on these monuments has been carried out. Based on the materials considered, the priority tasks for research and preservation, as well as the relevance and prospects of studying these monuments are determined.

Keywords: Historiography, tasks, prospects, archaeological monuments, ancient time, Middle Ages, ethnoarchaeology, Shubarat and Molaly

INTRODUCTION

The monuments of historical and cultural heritage of Shubarat and Molaly are located 1-3 km west-southwest of the Shamalghan village, Karasai district, Almaty region, to the west and east of the highway Shamalghan-Ushkonyr plateau.

The burial grounds became known to science in 1985, when during the construction of the livestock complex "Shubarat" by the state farm "Chemolghansky", the burials of people were opened and archaeologists were called to the site, who identified the burials as the archaeological heritage of the Sakas and Saka-Wusuns.

THE MAIN PART

In the 1985-1986 seasons, scientists of the Alma-Ata expedition of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Kazakh SSR Academy of Sciences, together with other specialized institutions of the republic under the leadership of B.N. Nurmukhanbetov and Yu.I. Trifonov, carried out rescue excavations. Along with the Shubarat-I burial ground, the Molaly burial ground was investigated 0.6 km west of the first one (Nurmukhanbetov, Trifonov, 1989; 2016).

Shubarat-I burial Ground. It is located in the area of the homonymous farm (mainly to the south of it), along the highway on the Ushkonyr plateau, to the east of the highway (Fig. 1). At the Shubarat-I burial ground, urgent research was

concentrated in its northern part (Nurmukhanbetov, Trifonov, 1989, p. 60; 2016, p. 12), directly at the construction site of the farm, but as indicated in the article for 2016, in which previously unpublished materials of B.N. Nurmukhanbetov and Yu.I. Trifonov were introduced into scientific circulation, the works went beyond the territory outlined by the general plan of construction (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, p. 12). Also in this latest work, it is noted that 48 objects have been studied within this burial ground, but counting by the numbers given has only 47 (possibly there is a skip of the number of one mound) objects – № 1, 2, 3, 5, 9, 13, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 64, of these, 6 objects were not fully investigated – large mounds No. 1 and No. 5, small objects No. 24, 56 on the farm and No. 57, 60 outside, 3 objects turned out to be false – No. 30, 40, 64, two objects were scientifically unidentifiable – No. 47, 51 (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, pp. 12-13). As a result, 36 objects are fully investigated. I would like to note that certain questions regarding the numbering and number of objects studied in the Shubarat-I burial ground are also raised by the numbers of burial mounds given in the article for 2016, from where ceramic dishes originate – № 76, 81/1, 84, 84/1, 87, 89, 101 (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, p. 18: fig. 10). There is either a reduction of the original numbering, which was later corrected (a fairly common practice in field work), or 7 more objects were investigated.

The main number of burials of the Shubarat-I burial ground were made in the lining, in an elongated position on the back and with the head oriented to the west, and in one case to the east (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, p. 18). Clothing material was obtained in the form of samples of ceramic tableware, weapons, and decorative and applied art (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, p. 17-18), on the basis of which and other data, the Shubarat-I burial ground is dated V-III centuries BC (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, p. 18).

To the west of the Shubarat-I burial ground, on a hillock is the Shubarat-II burial ground, the number of objects was not specified (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, p. 12).

The Molaly burial ground is located 500 m west of the highway (the section of the entrance from the valley to the mountainous part) Shamalgan-Ushkonyr plateau, 0.7 km north of the tourist information center, south of the modern Kazakh cemetery of the genus "Koshek", in the north-western part of the P.P. Nemilostev peasant farm (Fig. 1).

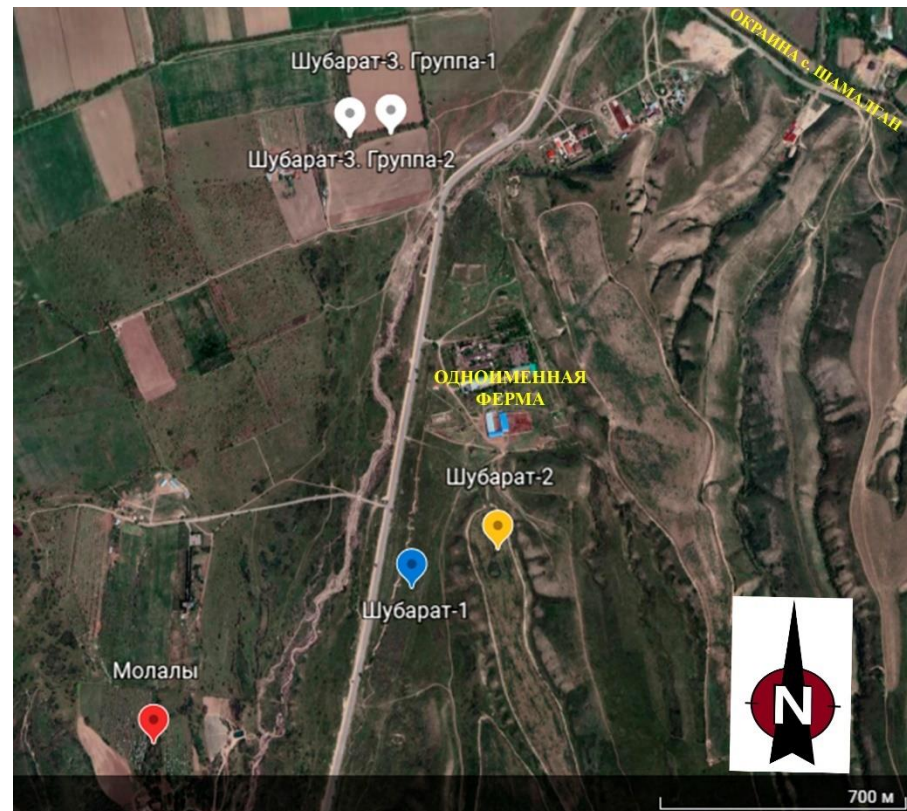

Figure 1 - Location of archaeological and ethnographic monuments of Shubarat and Molaly

In this burial ground, a scientific group led by B.N. Nurmukhanbetov and Yu.I. Trifonov counted 30 different-sized mounds, and the latter was designated as "archaeologically questionable" (Fig. 2). The main number of objects was located along the north-south axis with certain deviations, several isolated groups of small mounds were recorded to the west of the main line of the mounds. Numbering was carried out from south to north, all objects, including the main axis, were divided into several subgroups – northern, central, southern and local concentrations. According to the latest data, 20 objects were investigated within the burial ground (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, p. 12), according to the situational plan-table of the Molaly burial ground (Fig. 2) (in the 2016 publication correlated to the Shubarat burial ground (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, p. 13, 14), 16 objects were fully investigated - Nos. 7-12, 14-21, 24, 26, only ground structures at 4 objects were investigated – № 1, 2, 6, 27, 10 monuments are absolutely untouched – 3-5, 13, 22, 23, 26, 28-30. The main number of unexplored or partially investigated objects is located in the southern part of the burial ground – 9 units, of which one is doubtful (No. 30). In the central group, according to the situational plan, three objects have not been studied – two have not been touched, only the ground structure has been studied in one, but Yu.I. Trifonov indicates that only one object has not been excavated in the central group (Trifonov, 1989, p. 45). The northern part has been fully investigated according to the publications and according to the specified plan-scheme.

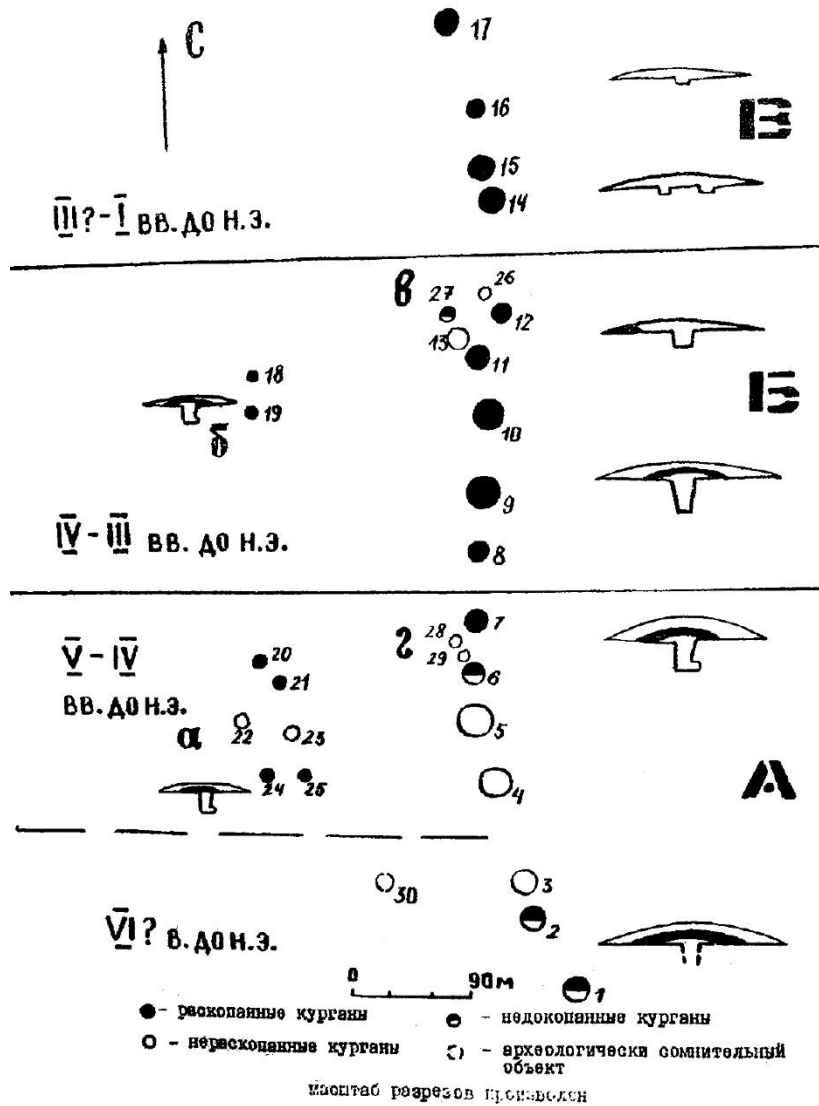

Figure 2 - Situational plan-summary table of the Molaly burial ground (according to B.N. Nurmukhanbetov, Yu.I. Trifonov)

The Molaly burial ground gave a very interesting and versatile inventory, data on the funeral rite and structures (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, pp. 15-17; Trifonov, pp. 45-49), regarding the latter, it should be noted that the selected types and types of ground structures in the last expanded article by B.N. Nurmukhanbetov and Yu.I. Trifonov, due to a slight confusion, They are related to the Shubarat-I burial ground (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, pp. 13-15). The southern group of the burial ground is recognized as early and assumed dating of the VI-V centuries BC, the central group is dated IV-III centuries. BC, northern II-I, possibly III centuries BC (Nurmukhanbetov, Trifonov, 2016, pp. 16-17).

Thus, according to available data in the period 1985-1986. in the burial grounds of Shubarat and Molaly of about 230 monuments (Nurmukhanbetov, Trifonov, 1989, pp. 57, 60; 2016, p. 12) 67 objects were investigated, of which 52

(53?) were fully investigated the object (if we admit that the numbering indicated in Fig. 10 of the publication for 2016 is primary and subsequently changed) is not fully 10, 5 turned out to be false and unidentifiable.

The materials of scientific works were partially introduced into scientific circulation in 1989 by two articles by B.N. Nurmukhanbetov and Yu.I. Trifonov – the first general article describes the process and results of research in a thesis (Nurmukhanbetov, Trifonov, 1989, pp. 57-61), the second article by Yu.I. Trifonov is devoted to the social stratification of the Saka of eastern Zhetysu based on the materials of the Molaly burial ground – the author on the basis of funerary constructions, ritual and inventory, he made an attempt to link these archaeological categories to aspects of social ranking (Trifonov, 1989, pp. 45-49). Here it is very interesting to correlate the bottom-up burials to potentially early objects (Trifonov, 1989, p. 47), whereas in Saka archaeology there is an opinion about the late nature of the bottom-up, and the early forms of this kind of burial structures are considered something out of the ordinary and is associated with individual episodes of early penetration of individuals and groups from the eastern area of nomadic cultures of Eurasia (Kariyev, Oralbai, 2013, p. 51).

In the subsequent time, the materials of the Shubarat and Molaly burial grounds mostly remain out of the attention of the scientific community, except for the above-mentioned republication, which introduces some new materials into scientific circulation, as well as the analysis of certain types of inventory, features of monuments in some scientific works, including generalizing and systematizing the materials of burial grounds in the context of the Saka Zhetysu culture, etc. (Ivanov, Tulegenov, 2016, p. 78; Dzhumabekova, Bazarbayeva, 2018, p. 475). Only literally in recent years, a number of articles have been published on certain key categories of inventory from these burial grounds – an article by B.N. Nurmukhanbetov, T.J. Tulegenov and S.S. Ivanov on items of weapons and military equipment from the considered burial grounds (Nurmukhanbetov, Tulegenov, Ivanov, 2019, pp. 99-108). The authors cite previously unpublished information on unambiguous and assumed places (kurgan numbers) of the discovery of weapons and military equipment, carry out a comparative analysis of finds with similar objects from other areas of the Scythian-Siberian world and very reasonably carry out corrections and verification of dates for both of these burial grounds, in particular, confirming the early period of the southern group of Molaly mounds (Nurmukhanbetov, Tulegenov, Ivanov, 2019, p. 103). One of the features of this article is that half of the kurgan numbers indicated in the article are in doubt – No. 14 in the Molaly burial ground and No. 12 in the Shubarat-I burial ground (Nurmukhanbetov, Tulegenov, Ivanov, 2019, pp. 101, 102), without a question mark, No. 21 in the Molaly burial ground and No. 5 in the Shubarat-I burial ground are indicated (Nurmukhanbetov, Tulegenov, Ivanov, 2019, pp. 100, 104), regarding the latter, we note that mound No. 5, according to the publication for 2016, was not excavated, only the ground structure was partially removed (Nurmukhanbetov,

Trifonov, 2016, p. 12), thus, for the burial ground of Shubarat-I, both mounds that gave military equipment are in doubt. In addition, the information about the looting of most of the objects of both burial grounds raises questions (Nurmukhanbetov, Tulegenov, Ivanov, 2019, p. 99), while B.N. Nurmukhanbetov and Yu.I. Trifonov indicate that almost all of the fully investigated 35 small objects of the Shubarat-I burial ground are undisturbed (Nurmukhanbetov, Trifonov, 1989, p. 60; 2016, p. 17), and only large mounds were robbed in the Molaly burial ground (Nurmukhanbetov, Trifonov, 1989, p. 59; 2016, p. 16). The situation is similar with the conclusions on the mound No. 21 of the Molaly burial ground – the object is presented as robbed, which is quite reasonable, since the authors rely on unpublished data, but Yu.I. Trifonov, who uses the materials of this mound in his socio-cultural analyses, does not indicate this (in the publications of 1989 and 2016, small objects of group A, k to which kurgan No. 21 also belongs are also designated as looted (Nurmukhanbetov, Trifonov, 1989, p. 59; 2016, p. 16) and without specifying the condition at the time of detection, notes the presence of a quiver-belt set and a gold plate-emblem with a repeatedly repeated image of a syncretic animal with a griffin's head and a feline predator's body (Trifonov, 1989, p. 48), the latter may refute the authors' opinion that the robbers took only valuables (Nurmukhanbetov, Tulegenov, Ivanov, 2019, p. 105), although appealing to the elementary omission or inattention of the robbers will be reasonable enough, if we do not take into account that such things of an emblematic nature are usually placed on the most prominent parts of the body or clothing of the buried. At the same time, according to the information in the article under consideration and in the publication of Yu.I. Trifonov, kurgan No. 21 contained bronze items and it is worth agreeing with Yu.I. Trifonov, who, referring to A.D. Grach, indicates the value of bronze products for people of that period (Trifonov, 1989, p. 49), but even here we can appeal to the fact that the robbery, if it took place as such, could have been committed at a later period, when the bronze was no longer so valuable. For its part, it could be assumed that, quite likely, there could have been not a robbery, but some kind of ritual desecration, rodent actions, collapse of the vault of the lining or mortgage, in a word, everything that could damage and mix up the elements of the burial, up to the loss of some things (carried away by rodents into burrows and passages?).

The following article by T.Zh. Tulegenov, A.G. Chekin and A.Zh. Sultaniyarova is devoted to collections of ceramics from the funds of the Issyk Museum, in which several samples from Shubarat and Molaly are considered in a comparative analysis with ceramic dishes from other districts of Zhetysu (Tulegenov, Chekin, Sultaniyarova, p. 134). The authors, based on a comparative analysis of the ceramic collection, come to a cautious conclusion "about the existence of ceramic workshops that provided dishes to the entire region" (Tulegenov, Chekin, Sultaniyarova, S. 136) and state the connection of ceramic dishes from the monuments of Shubarat, Molaly, Maybulak, Ornek and Rahat, which is greater than the typological similarity, not excluding the explanation of this

by the ethnocultural kinship of the population (Tulegenov, Chekin, Sultaniyarova, p. 137).

The latest scientific research at the Shubarat and Molaly burial grounds was conducted in 2021 by the first author of this article together with a colleague from the Al-Farabi Kazakh National University B.B. Besetaev and had the nature of monitoring the current state of the burial grounds.

In the process, the territories of the **Shubarat-I** burial ground were fully surveyed – a total of 77 objects were examined, most of them had a satisfactory degree of preservation, individual man-made and anthropogenic damages were recorded, for example, the ground structure of one of the large mounds was significantly damaged and a number of archaeological monuments were blocked by ethnographic objects, but traces of predatory invasions were not visible (Kariyev, Besetaev, 2022, pp. 248, 251, 254). A significant threat to the monuments is a ravine – a washout in the western part of the burial ground – stretches along the highway, cutting through the western part of the burial ground along the longitudinal line (Fig. 3). Apparently, the ravine was formed after the laying of the roadbed in the second half of the XX century, when the embankment of the roadbed blocked the way to natural runoff of seasonal meltwater and precipitation in the bed of the river, which has dried up at the moment, to the west of the highway and the streams have paved a new channel through the territory of the burial ground to the east of the highway. The ravine in 2021 eroded several mounds and threatened to wash away several objects of archeology and ethnography (Kariyev, Besetaev, 2022, p. 248).

0 100 200 300 400(м)

МОГИЛЬНИКИ
ШУБАРАТ-1-2
ОРТОФОТОПЛАН

Figure 3 - Orthophotoplan of the Shubarat-1 and Shubarat-2 burial grounds

During the work within the Shubarat-I burial ground, it was not possible to accurately track the conserved and unexplored burial mounds indicated in the publications of B.N. Nurmukhanbetov and Yu.I. Trifonov – in the northern part of the burial ground, several objects of medium and small diameter with deformed ground structures are visible outside the farm, but it is difficult to say whether these are the mounds.

In parallel, the Shubarat-II burial ground was examined, to the west of the first one on the top of the hillock – at the time of 2021, two objects of different sizes and degree of preservation were recorded (Kariyev, Besetaev, 2022, p. 251).

In addition, during the general inspection of the adjacent territory by volunteers and researchers, 600-700 m to the north-northwest from the Shubarat farm, 200-300 m northwest of the steep turn of the highway Shamalgan-Ushkonyr plateau, 300-400 m west of the modern Workout site near the highway, monuments of the Sako-Wusun type were recorded: two groups of mounds located on the territory of the forest belt – a kind of inter-field boundary and part within the arable land, the total number of more or less preserved mounds is 5, about 4 more objects are poorly visible. There is another object, apparently excavated by special equipment – studies not included in the report of 1985-1986 or robbery (Kariyev, Besetaev, 2022, p. 251). These mounds in 2021 are designated as Shubarat-III. However, judging by the name assigned by B.N. Nurmukhanbetov and Yu.I. Trifonov "the burial ground of Molaly-I" (Nurmukhanbetov, Trifonov, 1989, p. 57; 2016, p. 12; Trifonov, 1989, p. 45), they probably gave a continuing numbering to another monument of this area, perhaps just the same to this group, given the "research" of one object and the location to the west of the highway approximately on the same line with Molaly – the distance between the objects is about 1.5 km along the northeast-southwest axis, i.e., it would be possible to designate these mounds as Molaly-II, but given the sufficient distance from Molaly and the territorial proximity to the Shubarat groups (about 500 m), it was still advisable to give this group the designation Shubarat-III.

Figure 4 - Molaly burial ground. View from the southwest (according to B.N. Nurmukhanbetov, Yu.I. Trifonov)

Figure 5 - Molaly burial ground. View from the northeast

The territory of the Molaly burial ground in 2021 could not be directly inspected because there was no farm management, but aerial photography was carried out from a UAV and at that time only two mounds were clearly visible, according to the situation plan summary by B.N. Nurmukhanbetov and Yu.I. Trifonov - these are objects No. 4 and No. 5. However, a more thorough study of aerial photographs in comparison with the photopanorama of the burial ground and with the marked situational plan (Fig. 2, 4) showed that the remaining objects of the burial ground are mostly implicit from aerial surveys and, most likely, more mounds have been preserved, and trees and various household belongings prevented rapid visual detection (Fig. 5). So, apparently, objects No. 4 and No. 5, which by that time they were fenced off (Kariyev, Besetaev, 2022, p. 254), in addition, objects No. 2, No. 3 and No. 6 in place are heavily overgrown with trees and shrubs, and a dirt road of internal communications of the economy passes through the ground structure of object No. 3, kurgan No. 1, as it can be seen, has not been preserved – farm buildings and a vegetable garden are now located on the site of the proposed location (Fig. 5). In addition to the one marked to the northwest of mound No. 6, two small mounds can be seen - these are, in all probability, No. 28 and No. 29, two small objects are also recorded to the west of them, possibly No. 22 and No. 23 (Fig. 6).

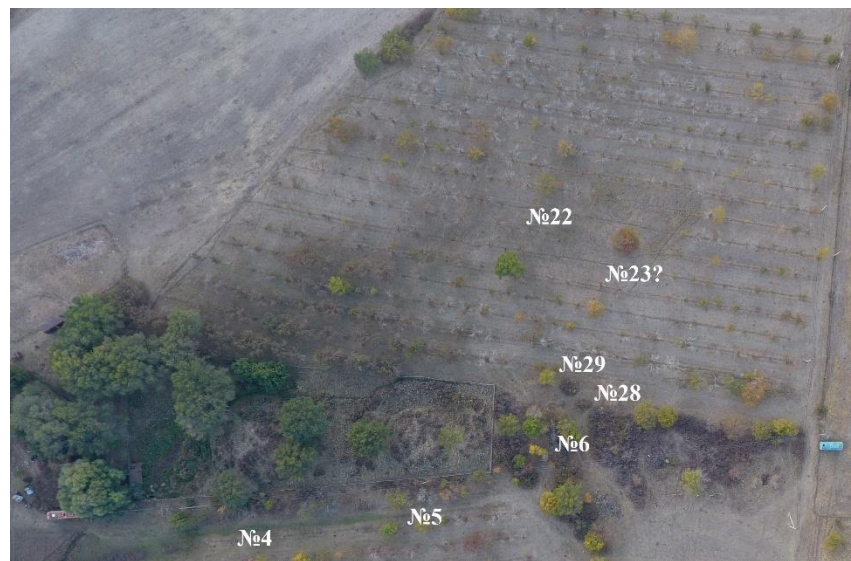

Figure 6 - Molaly burial ground. Preserved objects at the northern tip of the southern group

In addition to the described burial grounds, to the west and east of the marked highway on the Ushkonyr plateau, there are several monuments of ethnographic time, according to local residents – these are the ruins of housing and economic buildings of the first half of the XX century (Fig. 3, 7). The condition of these monuments of ethnography is satisfactory, no traces of destruction and invasions have been recorded, there is a certain threat to a number of monuments from the above-described ravine, etc. (Kariyev, Besetaev, 2022, p. 254).

Figure 7 - Ruins of housing and economic structures of ethnographic time within the Shubarat-1 burial ground

A significant part of the objects of all the described monuments need operational rescue excavations, especially for the burial mounds of the Shubarat-I burial ground, which are eroded by a ravine-washout and objects located in close proximity on both sides of it, in addition, emergency rescue excavations and mounds with damaged due to man-made and anthropogenic factors ground constructions. Two objects of Shubarat-II, located in the middle of the arable land and already with significantly deformed annual plowing ground structures, also need to be investigated urgently. This also applies to all objects of the Shubarat-III group of mounds and the Molaly burial ground – at any moment the arable land can be combined, and the banal economic need to expand the acreage can lead to the demolition of the mounds.

The above is the primary task of subsequent research work on these monuments. In addition, the following tasks can be designated:

- a detailed study of all archival materials of the excavations of 1985-1986 and introduction into scientific circulation is required, this is primarily important from the point of view of determining the specific places of origin of those or other above-described materials already circulating in scientific circulation, specifying the number of objects studied with a detailed description of the funeral rite that took place, structures and inventory, mutual spatial relationship barrows and much more;
- to carry out work on the search and documentation, including modern methods, of all artifacts from the burial grounds of Shubarat-I and Molaly, especially

those samples that are mentioned and described in publications, but there are no photographs or drawings;

- it is necessary to identify the mounds that were not explored in 1985-1986 within the Shubarat-I and Molaly burial grounds, for this purpose, given the fact that some of the objects were or could have been demolished, it is advisable to use the technique of deep sounding by georadars, electromagnetic profiling devices and other relevant geophysical equipment with subsequent verification excavations;

- to carry out a topographic survey of all burial grounds and groups of mounds with reference to the geomorphological features of the locations, with accurate fixation of the order of location and the real number of objects of archeology and ethnography. At the same time, it is desirable to fix the objects studied in 1985-1986, which are identified by the characteristic traces of the excavations carried out, and again it is necessary to turn to geophysics. When numbering the objects of the Shubarat-I burial ground during topography and other documentation work, it is necessary to take into account the numbers already known from publications, and which may be determined during work with archival materials.

When processing the materials of possible archaeological excavations, laboratory analyses should be carried out without fail, first of all, dating by methods of natural sciences of the southern, central and northern parts of the Shubarat-I and Molaly burial grounds, this will make a tangible contribution to the issues of chronological order, to the determination of specific dates of existence of bottom burials among the Sakas and the Saka-Wusuns of Zhetysu and will carry out significant adjustments to the provisions on such monuments in the vast territory of the existence of Scythian-Siberian cultures, to clarify the degree of correctness of the assumptions about the lining, as markers of social status. Comparative anthropological studies, paleogenetic analyses between individuals from large and small mounds of these necropolises can provide no less weighty answers to the questions of social ranking. It is also interesting from a scientific point of view to conduct comparative paleogenetic analyses between individuals from all these monuments and, moreover, with individuals of subsequent epochs, up to the modern local population.

The issue of museumification of the most notable objects of all these groups of monuments is relevant. First of all, it is necessary to carefully document the objects intended for museumification by traditional and innovative methods – photo/drawing and graphic fixation, 3D modeling and orthophotoplans at different scales with an emphasis on key and extraordinary elements, then it would be optimal to create museumification projects in the form of 3D models in two versions - complete restoration of the original appearance of underground and ground structures of a particular monument, based on the materials obtained and drawing analogies from culturally close territories. The second option is to preserve objects in situ in the extant state. Prior to the start of the museumification process, the selected objects must be properly preserved.

One of the urgent tasks of research in this area is the search and study of settlement monuments of the Sakas and Saka-Wusuns. To do this, it is necessary to conduct a full-scale reconnaissance in the foothill and mountainous parts of this microregion.

Along with all the above, the issue of protecting monuments from the above man-made and anthropogenic factors is quite acute, which, in turn, poses a number of urgent tasks:

- elimination of the threat in the form of a ravine-washout on the territory of the Shubarat-I burial ground, for this it is necessary to remove the drainage channel under the highway bed towards the dried riverbed at the southern end of the burial ground by means of culverts, thereby restoring the original natural flow. Next, you need to fill up the ravine. The above also applies to other smaller potholes and gullies on the territory of the burial ground (Kariev, Besetaev, 2022, p. 248) – other drainage paths should be carried out in the form of ditches, and the gullies and gullies themselves should be reinforced with soil;

- distribution of official notification letters and direct notification of landowners about archaeological and ethnographic monuments located on their lands, familiarization with their duties and responsibilities in accordance with the current legislative acts in the field of protection of historical and cultural monuments, indicating administrative and criminal responsibility for the destruction and destruction of monuments. It is also necessary to officially inform all local competent branches of government from the akimat to the police station;

- the establishment of security signs on all groups of monuments, now the tablet is available only in the Shubarat-III area (Kariev, Besetaev, 2022, p. 251);

- compilation of a list of monuments based on the results of the above scientific works with detailed data and accompanying appendices (registration cards, passports), with subsequent transfer to the regional authorized body for the protection of historical and cultural heritage for inclusion in the register of monuments of local significance;

- distribution to shepherds, agricultural workers, hunting inspectors and other representatives of field services of contacts of the inspection for the protection of monuments with a request to inform them and law enforcement agencies when fixing the facts of economic and industrial (demolition of mounds when expanding acreage, etc.) or archaeological work on monuments without permits established by law (visually familiarize with the list and with the original samples of documents);

- lectures to local historians, history teachers, representatives of executive authorities, law enforcement agencies and the general population about the monuments of this area, about legislation and measures of protection.

CONCLUSION

Summing up, we would like to say a few words about the prospects of research work on the monuments of Shubarat and Molaly. The results of the 1985-1986 surveys were the first to indicate high prospects for the study of these burial grounds.

Despite some confusion with the materials caused, of course, by the extreme urgency of the emergency rescue studies and difficult weather conditions, the data obtained served as an important basis for the development and understanding of a number of significant issues of social structure, cultural diffusion, worldview, military affairs, art, as well as the whole life and way of life of the Saka, Saka-Wusun population of Zhetysu, and as a review of available publications shows – adjacent and rather remote territories, it should be noted that this information is in fairly high demand among the scientific community. Subsequent scientific research will undoubtedly provide new materials that will also make a tangible contribution to solving many problems of the above-mentioned aspects of the material and spiritual life of the ancient population of the region. Of course, the fact that the main number of small burial mounds of Shubarat-I and Molaly are undisturbed significantly increases the prospects and relevance of their research due to the potentially high scientific informativeness and the need to save from the above-mentioned threat of destruction and damage. The conclusions of Yu.I. Trifonov are of genuine interest and even intriguing about the possibility of the performance of the grave's niche's as an indicator of changes in the social ranking as a result of the change of elites, which are absent in the late central and northern large objects of the Molaly burial ground, and in the southern group it is recorded only in mound No. 7, and to confirm or refute this assumption, a study of the remaining mounds of the southern group of the Molaly burial ground is required. At the same time, the archaeology of the Saka period will be very important to know for certain the fact of the use of grave's niche as a marker of the early stage.

No less promising and promising from a scientific point of view is the study of ethnographic monuments of the late XIX – first half of the XX centuries. In general, ethnoarchaeological research of the monuments of ethnography of Zhetysu at the moment, for the most part, remain outside the field of scientific interests, it should be noted that at one time a powerful layer of work in this direction was carried out by S.Zh. Zholdasbaev and K.A. Akishev, scientific research of scientists unequivocally speaks about the greater potential and prospects of studying the monuments of Kazakh ethnography of Zhetysu and Kazakhstan as a whole (Zholdasbayev, 1989; Zholdasbayev, 1998; Beisenov, 2019). Nowadays, fruitful ethnoarchaeological studies of objects of the ethnographic time of our country are conducted by the scientific groups of M.K. Khabdulina in the north (Khabdulina, 2022), A.Z. Beisenov in the central (Beisenov, 2022) and S.E. Azhigali in western Kazakhstan (Azhigali, 2014), and other researchers can also be noted (Eginbai, 2021). As for the target area, so far, according to available data, no ethnoarchaeological research has been carried out here and, undoubtedly, the implementation of scientific work in this direction will contribute to solving a number of important issues of the ethnographic culture of the Kazakhs of Zhetysu of the XIX-early XX centuries – architectural and construction canons, economy and everyday life, trade relations – import and export, and there is also much more in the

context of the political, economic and social processes of that period. The materials of ethnoarchaeological research should be widely correlated with ethnographic and historical written sources of that period. It is also relevant to conduct parallel research using classical methods of ethnography: interviewing and interviewing the older generation of local residents about the time of existence, about the nature and purpose of buildings, etc., familiarization with samples of products of ethnographic time in local museums and in personal collections of residents, comparative analysis of samples obtained from excavations with them.

In general, it is necessary to recognize the unambiguity of the prospects and relevance of the research of archaeological and ethnographic monuments of Shubarat and Molaly and once again emphasize the urgent need for archaeological research.

ACKNOWLEDGEMENT

The article was carried out within the framework of grant funding program of fundamental and applied scientific research of young scientists for 2023-2025 of the Ministry of Science and Higher Education of Kazakhstan IRN AP19579286 "Multidisciplinary research of polychronological cultures in the context of archaeological sources analysis and past heritage preservation: Shubarat-Molaly monuments example"

REFERENCES

1. Azhigali S.E. Pamjatniki Mankystau i Ustjurta: kniga-al'bom: na 3 jazykah (kaz., rus., angl.). Almaty: Oner, 2014. 504 p.
2. Beisenov A.Z. K.A. Akishev i voprosy izuchenija pamjatnikov kazahskogo vremeni // Margulanovskie chtenija – 2019: materialy Mezhdunarodnoj arheologicheskoj nauchno-prakticheskoj konferencii, posvjashhennoj 95-letiju so dnja rozhdenija vydajushhegosja kazahstanskogo arheologa K.A. Akisheva / otv. red. M.K. Habdulina. (19–20 aprelja 2019 g.). Nur-Sultan: ENU im. L.N. Gumileva, 2019. 10-38 pp.
3. Beisenov A.Z., Shashenov D.T. Kazak kystaulary bojnsha ortalyk Kazakstanda 2021 zhyly zhurgizilgen arheologiyalyk zertteuler // «Kazakstandagy arheologiyalyk zertteuler-2021» gylymi makalalar zhinagy. Astana: Kazakstan respublikasy ul'tyik muzeji, 2022, 235-240 pp.
4. Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. O rannem zheleznom veke Zhetysu: nekotorye itogi sistematizacii dannyh // Arheologija i davnja istorija Ukraini. Kiiv: Institut arheologii, 2018. Vyp. 2 (27). 469-484 pp.
5. Eginbai A.E. Zimovki kazahov XIX veka: istorija jetnoarheologicheskikh issledovanij // Sbornik materialov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii «Aktual'nye problemy istoriografii i istochnikovedenija Otechestvennoj istorii», posvjashhennoj pamjati Zasluzhennogo dejatelja Kazahstana, professora

Abueva Kadyrzhana Kabidenuly / glavred M.Қ. Syrlybaev. (31 janvarja 2022 g.). Kokshetau: KU im. Sh. Ualihanova, 2022. 242-246 pp.

6. Zholdasbaev S.Zh. Zimovki-poselenija i zhilishha kazahov Semirech'ja (XVI-XIX vv.) // Vzaimodejstvie kochevyh kul'tur i drevnih civilizacij. Alma-Ata: Nauka, 1989. 190-199 pp.

7. Zholdasbaev S.Zh. Kazak halkynyn zhartylaj otyrykshylyk mädenieti (XVI–XVIII gg.) (Zhetisu ajmagynyn materialdary bojynsha). Almaty: Kazak universiteti, 1998. 157 p.

8. Ivanov, S. S., Tulegenov, T. Zh. Kostjanye (rogovye) nakonechniki strel rannih kochevnikov Pritjan'shan'ja // Saki i savromaty Kazahskih stepej: kontakt kul'tur. Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana, 2016. 75-81 pp.

9. Kariyev Ye.M., Besetaev B.B. Monitoring sostojanija arheologicheskikh pamjatnikov Shubarat i Molaly v 2021 godu // Materialy mezhdunarodnoj arheologicheskoy nauchno-prakticheskoy konferencii «Margulanovskie chtenija-2022» / otv. red. T.B. Mamirov (12-13 aprelja 2022 g.). Almaty: Institut arheologii im. A.H. Margulana, 2022. 246-254 pp.

10. Kariyev Ye., Oralbai E. H-obraznye pojasnye nakladki iz Vostochnogo Kazahstana // Izvestija NAN RK: Serija obshhestvennyh nauk. 2013. № 3 (289). 50-60 pp.

11. Nurmuhabetov B.N., Trifonov Yu.I. Novye pamjatniki saksogo vremeni bliz g. Alma-Aty // Problemy arheologii skifo-sibirskogo mira. Kemerovo: Izd-vo KemGU, 1989. Ch. 1. 57–61 p.

12. Nurmuhabetov B.N., Trifonov Yu.I. Kurganye mogil'niki Shubarat i Molaly (kratkaja karakteristika i kul'turno-hronologicheskij analiz) // Saki i savromaty Kazahskih stepej: kontakt kul'tur. Almaty: IA im. A.H. Margulana, 2016. 10–19 pp.

13. Nurmuhabetov B.N., Tulegenov T.Zh., Ivanov S.S. Kollekcija predmetov vooruzhenija saksogo vremeni iz mogil'nikov Molaly i Shubarat // Teorija i praktika arheologicheskikh issledovanij. Barnaul: Izd-vo AltGU, 2019. № 1 (25). 99-108 pp.

14. Trifonov Yu.I. K voprosu ob arheologicheskikh kriterijah social'noj stratifikacii vostochnosemirechenskih sakov (po materialam mogil'nika Molaly I) // Problemy arheologii skifo-sibirskogo mira. Kemerovo: Iz-vo KemGU, 1989. Ch. 1. 45-49 pp.

15. Tulegenov T.Zh., Chekin A.G., Sultaniyarova A.Zh. Atribucija i kul'turnaja interpretacija kollekcii keramiki sakskej jepohi iz fondov gosudarstvennogo istoriko-kul'turnogo zapovednika-muzeja «Issyk» // Vestnik KazNU im. al'-Farabi. Almaty: Kazak universiteti, 2019. № 43 (95). 131-138 pp.

16. Khabdulina M., Shnajder S., Eginbaj A., Karimbaeva Z. Kazahskaja usad'ba jetnograficheskogo poselenija Kozykosh // Turkic Studies Journal. Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2022. № 4 (4). 113-130 pp.

ШҮБАРАТ ПЕН МОЛАЛЫ ЕЖЕЛГІ, ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ, ЗЕРТТЕУ МІНДЕТТЕРІ МЕН КЕЛЕШЕК КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада Жетісу өңірінің жарқын ескерткіштерінің бірі – Шұбарат және Молалы қорымдары бойынша жарияланған материалдар талдануда және ортақтастырылуда. Осы ескерткіштер бойынша негізгі ғылыми жұмыстарды жүйелеу жүзеге асырылған. Иеліктегі мәліметтер негізінде зерттеу мен қорғау-сақтаудың басты міндеттері, сондай-ақ осы ескерткіштерді зерттеудің өзектілігі мен келешек көрінісі қарастырылуда.

Түйін сөздер: Тарихнама, міндеттер, келешек көрініс, археологиялық ескерткіштер, ежелгі заман, ортағасырлар, этноархеология, Шұбарат және Молалы.

ИСТОРИОГРАФИЯ, ЗАДАЧИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ ДРЕВНОСТИ, СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ ШУБАРАТ И МОЛАЛЫ

Аннотация. В статье анализируются и обобщаются опубликованные материалы по одному из ярких памятников Жетысу (Семиречье) – могильникам Шубарат и Молалы. Проведена систематизация основных научных работ по этим памятникам. На основе рассмотренных материалов определяются приоритетные задачи по исследованию и сохранению, а также актуальность и перспективы изучения этих памятников.

Ключевые слова: Историография, задачи, перспективы, археологические памятники, древность, средневековье, этноархеология, Шубарат и Молалы.

Авторлар туралы мәліметтер:

Елдос Мақсатұлы Қариев, Астана халықаралық университетінің Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жоғарғы мектебінің доценті м.а., Астана, Қазақстан, eldos.05.82@gmail.com;

Данияр Төлегенұлы Тілеуқабылов, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің К.А. Ақышев атындағы ҒЗИ ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан, akishev_institute@mail.ru;

Азамат Талғатұлы Дүкомбайев, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің К.А. Ақышев атындағы ҒЗИ ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан, akishev_institute@mail.ru;

Дана Бақытжановна Самратова, «Берел» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайының ғылыми қызметкері, Катон-Қарағай, Қазақстан, samratova92@mail.ru;

Татьяна Васильевна Брынза, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің К.А. Ақышев атындағы ҒЗИ ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан, akishev_institute@mail.ru;

Алпамыс Әбу, «Атамекен» тарих және мәдениет орталығының ғылыми қызметкері, Шамалған, Қазақстан, alpamys_79@mail.ru

Сведения об авторах:

Елдос Максатович Кариев, и.о. доцента Высшей школы социально-гуманитарных наук Международного университета Астана, Астана, Казахстан, eldos.05.82@gmail.com;

Данияр Толегенович Тлеугабулов, научный сотрудник НИИ имени К. А. Акишева при ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, akishev_institute@mail.ru;

Азамат Талгатович Дукомбайев, научный сотрудник НИИ имени К. А. Акишева при ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, akishev_institute@mail.ru;

Дана Бакытжановна Самратова, научный сотрудник государственного историко-культурного заповедника-музея «Берел», Катон-Карагай, Казахстан, samratova92@mail.ru;

Татьяна Васильевна Брынза, научный сотрудник НИИ имени К. А. Акишева е им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан, akishev_institute@mail.ru;

Алпамыс Абу, научный сотрудник Центра истории и культуры «Атамекен», Шамалган, Казахстан, alpamys_79@mail.ru

ГОРОДА ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В НИЖНЕМ ТЕЧЕНИИ РЕКИ СЫРДАРЬЯ: ИСТОРИОГРАФИЯ, НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

А.А. Молдахмет¹, А.Х. Хурметбек²

¹PhD докторант кафедры «Археология, этнология и музеология» Казахского национального университета имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

E-mail: arhadkz@mail.ru

²PhD докторант кафедры «История» Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, e-mail: bula_zzz@mail.ru

Аннотация. Средневековая археология нижнего течения Сырдарьи мало изучена и освещена в научных трудах отечественных и зарубежных исследователей. В 40-60-е годы XX века Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция проводила первые разведочные исследования городов Жент, Кескен-Куюк-Кала, что позволило получить материалы лишь огузского периода. Именно поэтому данные исследования не смогли в полной мере отразить границы распространения городской культуры нижнего течения Сырдарьи. Поэтому в статье мы сгруппируем и систематизируем памятники, хаарктерные для золотоордынской эпохи, остановимся на истории их исследования, а также выполненных археологических работах.

Также в статье рассматриваются археологические раскопки и работы, связанные с музеефикацией памятников. Создание музея под открытым небом является единственным способом, позволяющим создать оптимальные условия для сохранения археологического объекта. Музеефикация археологического наследия позволяет оценить археологические объекты с новой стороны и развивать индустрию туризма, использующую памятники историко-культурного наследия в соответствии с требованиями современного общества. В настоящее время использование археологических памятников не ограничивается только раскопками, полученные материалы также могут быть использованы для развития образования, культуры и туризма. Кроме того, в статье описаны предполагаемые будущие результаты данного исследования.

Ключевые слова: Сырдарья, Инкардарья, Жандарья, средневековье, разведка, раскопки, музей, туризм, охрана, сохранение.

ВВЕДЕНИЕ

Река Сырдарья, именуемая в повествовательных традициях античных авторов Яксартом, у средневековых тюрков – Ичю-Огузом, у арабов – Сейхун, соответствует историческим представлениям, что она выступала условной границей двух миров – скотоводческих и земледельческих народов, степной и городской цивилизации (Северного Турана и Южного Ирана).

В XIX веке в средневековые города, расположенные в низовьях Сырдарьи, колониальная Российская империя отправляла различные научные экспедиции для проведения краеведческих исследований.

В 1832 году А.И. Левшин впервые в первой части вестника Русского географического общества привел описание памятников нижнего течения

Сырдарьи, в том числе таких городов как Жанкент, Сырлы-там и Кескен-куюк (Левшин, 1996, с. 20).

В 1856 г. А.И. Макшеевым в сборнике под названием «Морской сборник» была опубликована статья – «Описание низовьев Сырдарьи», в которой автор разделил памятники, расположенные в низовьях Сырдарьи, на несколько видов, рассчитав расстояние между ними, учел курганы и города (Макшеев, 1856: 40).

Величайший «переворот» в историко-географических исследованиях нижнего течения реки был напрямую связан с деятельностью первого в Средней Азии научного общества – Туркестанского кружка любителей археологии, основанного в 1895 году. Более двадцати лет (1895-1917) кружок занимался изучением археологической и материальной культуры Средней Азии и Казахстана и являлся единственной на тот момент научно-краеведческой общественной организацией, специализировавшейся в области гуманитарных наук. С деятельностью Туркестанского кружка любителей археологии были тесно связаны имена таких квалифицированных ученых, как В.В. Бартольд, А. Симонов, В.В. Радлов, В. Смирнов, В.А. Каллаур, А. Кастанье (Протоклы, 2011, с. 439).

МЕТОДОЛОГИЯ

В низовьях Сырдарьи сосредоточено скопление памятников, способствовавших становлению и расцвету городской культуры, сложившейся в казахской степи. При выполнении задач по обращению их в музеи под открытым небом были использованы исследовательские методы и подходы, связанные с музеефикацией объектов. Используются методы консервации, реставрации и экспозиционной интерпретации археологических памятников. При этом при сохранении этих объектов учитывалось также атмосферное состояние региона.

Члены Туркестанского кружка любителей археологии, проводя всесторонний анализ письменных источников, предприняли попытки выявить некоторые памятники этого региона. В своем фундаментальном исследовании «К истории орошения Туркестана» В.В. Бартольд обобщил все материалы, известные до начала XX в., относящиеся к истории памятников, расположенных близ Амударьи и Сырдарьи, включая письменные и этнографические данные (Бартольд, 1965).

В 1946 году в ходе четвертого заключительного этапа авиаразведочных работ Хорезмской экспедиции вдоль древних русел Сырдарьи – Жанадарьи и Куандарьи были обнаружены около десятка древних населенных пунктов: Чирик-рабат, Бабиш-мулла, Алтын-асар и определены средневековые, датируемые XVIII веком городища Жанкала, «Батпакты» (Жанкент, Куюк-кала, Кескен-Куюк-кала) и каракалпакские города (Орын-бай-кала, Аралбай-кала и др.).

ОБСУЖДЕНИЕ

В 1898-1899 гг. В.А. Каллаур проводил разведывательные работы в городах Сыганак, Асанас, Жент Перовского уезда (ныне Кызылординская область), собрав необходимые данные, в 1900 г. он опубликовал в газете «Туркестанские ведомости» статью, в которой сделав вывод, сообщил: «города, расположенные в низовьях Сырдарьи, прекратили свое существование в 1219 году вследствие походов Чингисхана» (Каллаур, 1900: 13).

В 1911 году А. Кастанье в своей работе «Древности киргизских степей и Оренбургского края» дал характеристику археологическим памятникам нижнего течения Сырдарьи (Лерх, 1870: 38).

В 1935 г. Академия наук СССР приняла постановление об изучении истории и культуры народов и племен, населявших окраины, и направила многочисленные экспедиции в Среднюю Азию и Казахстан (Толстов, 1948, 198).

Научно-исследовательская работа, проводившаяся на протяжении многих лет М.И. Итиной, Э.Э. Неразик, Б.И. Вайнберг, Л.М. Левиной, А.В. Виноградовым, Ю.А. Рапопорт, О.А. Вишневской, М.Г. Воробьевой, Н.Н. Вактурской способствовала их формированию как квалифицированных специалистов, в одно мгновение ставших звездами Хорезмской археологической экспедиции.

В 1948 году С.П. Толстов провел воздушную разведку в нижнем течении Сырдарьи и выявил следы древних русел Сырдарьи — Инкардарьи и Жанадарьи. Позднее были учтены расположенные вдоль этих русел памятники Асанас, Кышкала, городище Бабиш-мулла, города Бестам, Жент, Кум (Толстов и др., 1963, 87).

В 1963 году в ходе работ на городище Кескен-Куюк, проводимых Хорезмской археолого-этнографической экспедицией, руководителем которой выступал Б.И. Вайнберг, было установлено, что городище являлось развитым ремесленным центром, жители которого, помимо производства керамики, занимались плавкой железа и меди, а также изготовлением стеклянной посуды, на основании исследованного материала верхний слой городища был датирован VII-IX вв. (Толстов и др., 1963: 85).

В 1969 году исследования ХАЭЭ (руководитель – Н.Н. Вактурская) проводились на средневековом городище Асанас. Эти исследования позволили определить стратиграфию памятника, время существования города, а также его топографические особенности, историю и этапы развития (Толстов, 1948: 129).

В 1959, 1960-1961 годах С.П. Толстов, возглавлявший ХАЭЭ, исследовал памятник Сайкудыккала. План города представляет собой овал в форме улитки, окруженный стеной и рвом. Городская стена и часть города были смыты, сохранившаяся высота составляла 0,5-0,7 м. Размеры города равнялись

100x120 м. Городские ворота, укрепленные башней, были расположены на северо-восточной стене (Толстов, 1962: с. 367).

В 1946 г. С.П. Толстов впервые указал место города Жент, а в 1958 г. ХАЭЭ (руководитель Б.А. Андрианов), провела комплексные исследования Жента и его окрестностей. В результате исследования был собран объемный керамический материал, датирующий верхний слой памятника, и получена свежая информация о древней оросительной системе региона. В 1961 году маршрутный отряд под командованием С.П. Толстова вновь обследовал памятник и уточнил план города (Итина, 1999: 10-13).

В 1946 году Хорезмской археолого-этнографической экспедицией был открыт памятник Бештам-кала (Ор-кала). В 1959 году город был тщательно исследован. Город прямоугольной формы, в размерах достигает 390x300 м, окружен двухъярусной стеной и большим рвом. Стены возведены из пахсовых блоков, отмечены следы многочисленных башен (Толстов и др., 1963: 80).

В 1972 году ХАЭЭ был обнаружен и исследован памятник под названием Как-кала (Ор-кала). Во внутренней части города были обнаружены жилые кварталы и установлено, что уровень сохранности памятника очень плохой. Культурный слой средневекового города Как-кала составляет всего около 1 м, обнаруженные фрагменты керамики, изготовлены из однотипной красной глины на гончарном круге и методом лепки (Толстов и др., 1963). : 88).

В 1946, 1958, 1959-1961, 1966-1968, 1971-1972, 1986 годах Хорезмская археологическая экспедиция в результате исследований обнаружила в низовьях Сырдарьи около 90 городов и поселений. Среди них датирована керамика средневековых городов Жанкент, Жент, Асанас, Кескен-куйык, Как-кала (Ор-кала), Кыштобе (Аржанцева, 2013: 67).

В 1990 году археологическая экспедиция Кызылординского государственного педагогического института под руководством Т. Мамиева, исследуя памятники, расположенные в низовьях Сырдарьи и Приаралье, провела раскопки средневековых городов Жанкент, Жент, Асанас, Баршынкент, Кумкала (Мами, 2007: 63-73).

В 2006-2007 гг. в рамках государственной программы «Культурное наследие», объявленной в 2004 году, разведывательный отряд Чирик-рабатской археологической экспедиции Института археологии имени А.Х. Маргулана, возглавляемый Ж. Курманкуловым, провел полную археологическую разведку и комплексные раскопки памятников средневековья с целью создания «Свода памятников Кызылординской области» (Тажекеев, Дарменов, 2012: 130; Сыдыкова, 2014: 11-15; Кызылординская область, 2011: 10).

В 2017 году при финансировании муниципального государственного учреждения по охране памятников истории и культуры Кызылординской области, Управления культуры, архивов и документации Кызылординской области, начались масштабные археологические исследования городов Чирик-

Рабат, Бабиш-мулла, Жанкент, Сортобе, Жент, Асанас, Кердери, Кышкала, Сыганак. Раскопки и проводимая реконструкция объектов, обнаруженных в средневековых городах, позволили выполнить ряд мер, направленных на улучшение туризма региона (Билалов и др., 2021: 158-169; Тажекеев и др., 2020: 211-218).

В 2017 году ТОО «Археологическая экспертиза» (руководитель К.М. Байпаков), сняв топографический план древнего города Жент, заложило контрольные шурфы в нескольких местах города. 1, 2 шурфы располагались на месте фортификационного городского сооружения и жилого квартала, находившегося в центральной части города (цитадели), 3 шурф был заложен на расстоянии 300 м к юго-востоку от внутренней крепости, на южном берегу водного канала, на участке 10x10 м, в результате чего были получены новые данные, касающиеся ирригационной системы города. На месте памятника расположено несколько построек, которые были разделены на несколько объектов (Козейбаев и др., 2017: 2).

В 2017 году ТОО «Археологическая экспертиза» под руководством Д.А. Воякина выполняло археологические исследования памятника Кердери 1, расположенного на высохшем дне Аральского моря. В ходе исследовательских работ на памятнике были уточнены его внешние границы, внутреннее строение и планиграфия, а также заложены шурфы в разных местах памятника, для уточнения иных сведений (Козейбаев и др., 2017: 3).

С 2018 года исследовательскую деятельность на средневековом городище Кышкала начали ТОО «Международный научно-исследовательский центр «Археолог»» и Туранская археологическая экспедиция под руководством М. Елеуова. В восточной части памятника была обнаружена восьмиугольная конструкция, с башнями, выполненными из глины, площадью 40x40 м, высотой 2,5 м, размерами стен 26 x 22 м (12x10 м, 14x12 м), в результате раскопок во внутренней части были обнаружены помещения.

В 2019 году продолжены работы по съемке историко-топографического плана городища Кышкала, в результате чего установлено, что площадь территории городища, топографическая структура, охранный зона занимала 7 га, зона регулирования застройки – 11 га, а природно-ландшафтная охранный зона 18 га (Елеуов и др., 2018: 9).

В ходе исследований проводимых в 2020 году, путем заложения в центральной части хозяйственной зоны стратиграфического шурфа длиной 8 м, шириной 3 м и глубиной 2,5 м (Кызылординская область, 2019: 5), установлено время существования городища в XIII-XV веках. Параллельно с этим было выяснено, что найденные в ходе раскопок артефакты относятся к эпохе Золотой Орды.

В 2020 году изыскания на средневековом город Асанас, при поддержке акимата Кызылординской области, проводили ученые-археологи университета Коркыт Ата (руководитель А.А. Тажекеев), а также другие

отечественные и российские ученые. В ходе археологических раскопок научные исследования проводились на трех участках, названных соответственно раскоп 1, раскоп 2, раскоп 3. Полученные материалы (кости скота, керамика) были отправлены на лабораторный анализ. В настоящее время, к сожалению, раскопки в городах Асанас и Сортобе приостановлены.

В период с 2021 по 2023 годы по заказу Министерства образования и науки РК Университетская археологическая экспедиция КазНУ им. Аль-Фараби (руководитель М. Елеуов), проводила раскопки в различных частях средневекового города Кышкала, уточняя топографическое строение города и снимая его план, также были организованы разведочные работы вдоль старых каналов Инкардари и Жанадари, во время которых были взяты на учет несколько ранее неизвестных науке памятников (Елеуов, Есен, 2020: 67).

Результаты исследований, проведенных в этих средневековых городах, показали, что они пострадали от воздействия следующих природных факторов:

- Прямого воздействия снега, дождя на объект, построенный из сырого самана;
- Скопление снега, дождевой воды внутри объекта;
- Увлажнение и замерзание воды во внутренней части объекта;
- Высокий уровень грунтовых вод вокруг памятника;
- Рост растений;
- Влияние антропогенных факторов (людей, домашних животных).

РЕЗУЛЬТАТЫ И ВЫВОДЫ

В 2010-2019 годы по поручению Министерства культуры и спорта Республики Казахстан «О реставрации объектов историко-культурного наследия», работы по музеефикации, длительной консервации, реставрации и охране исследованных памятников, расположенных в низовьях Сырдарьи (Сыганак, Асанас, Жент, Жанкент), были проведены научно-исследовательским и проектным филиалом Республиканского государственного предприятия «Казреставрация». Реставрационные работы проводились Л.С. Бейсембаевой, под руководством главного архитектора Н.Х. Иманжанова, отчеты об итогах проделанной работы, в настоящее время хранятся в архиве научно-исследовательского и проектного филиала РГП «Казреставрация» (Тургунбаев, Суяндикова, 2019: 224).

Члены Научно-методического совета по охране и использованию историко-культурного наследия предлагают ряд испытанных в практическом масштабе мер с целью решения указанных проблем. К данным мерам относятся:

- Дренаж (канава, отвод воды через трубу и осушение почвы);
- Очистка и уничтожение растений;
- Закапывание неровностей и ямочек и выравнивание поверхности;
- Обеспечение стока дождевой и снеговой воды;

- Реконструкция основных стен;
- Восстановление утраченных частей стен и их обмазка.

Издавна известно, что благодаря своим природным условиям, низовья Сырдарьи является благоприятным регионом для жизни человека. Поэтому верно утверждение, гласящее о том, что существовали факторы, способствовавшие созданию в этом регионе организованного государства различных племен и целых народов. Именно период Золотой Орды оказал большое влияние на средневековую историю Казахстана, способствовавший возникновению средневековой городской культуры в низовьях Сырдарьи. Расцвет средневековых городов, которые мы рассматривали, приходится именно на золотоордынский период.

О высоком уровне развития городской культуры нижнего течения Сырдарьи свидетельствуют масштабные исследования, продолжающиеся с первых краеведческих изысканий до наших дней.

Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция, в период с 1946 по 1991 годы проводила раскопки и изучала историко-топографическую структуру памятников, обнаруженных в ходе обширных исследований, проводимых в нижнем течении Сырдарьи.

Были изучены некоторые данные, содержащиеся в научных отчетах этой экспедиции, хранящиеся в архивах отдела археологии Евразии Института этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая Российской академии наук.

Возникновение средневековых городов в низовьях Сырдарьи охватывает период с IX по XV вв. Причиной стало обострение политической ситуации в Огузском государстве и затопление в это время русла Инкардарьи. Наибольшая концентрация городов отмечается на восточном берегу Инкардарьи.

В IX-XII веках по Жанадарье, нижнему течению Сырдарьи, сформировалась третья группа поселений городского типа, существовавших и развивавшихся в XIV-XV вв. в период Золотой Орды.

Описанные выше памятники, локализованные в низовьях Сырдарьи, в научной литературе именуемой Восточным Приаральем, географически известной как Туран, расположенные вдоль Великого Шелкового пути, сыграли огромную роль в развитии человечества и цивилизации, это свидетельствует о том, что данная территория – святое место, подобное золотому мосту, соединяющему Запад и Восток в середине Евразийского континента.

Музеефикация археологического наследия позволяет взглянуть на археологические объекты с новой точки зрения и развивать туристическую индустрию, используя их в соответствии с современным обществом. В настоящее время археологический памятник можно использовать не только для проведения раскопок, но и в образовательных, а также культурных целях.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аржанцева И.А. Имперская Археология и Археологические империи: Советская Хорезмская Археологическая экспедиция // ЭО. – 2013. – № 6. – С.65-87.
2. Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана. - Сбор.соч., т. III. - М., 1965.
3. Билалов С.Ө., Тәжекеев А.А., Дарменов Р.Т., Султанжанов Ж.К., Амиргалина Г.Т., Курманиязов И.С., Назаров А.Ж. 2020 ж. далалық маусымында ортағасырлық Жанкент қаласында жүргізілген археологиялық жұмыстар // Тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуұлы Елеуовтың 75 жылдық мерейтойына арналған «Ұлы Жібек жолы мен Қазақстан керуен жолдарының урбанизация үдерісіндегі маңызы» атты халықаралық далалық семинар материалдары. Алматы, 2021. 158-169 бб.
4. Елеуов М, Есен С. Қышқаланың сегіз қырлы медресесі // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы № 4 (91) 2020. Б. 93.
5. Елеуов М., Талеев Д.Ә., Есенов С., Молдахмет А. Ортағасырлық Қышқалада 2018 жылы жүргізілген зерттеулер // Марғұлан оқулары: Көрнекті қазақстандық археолог К.А.Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Нұр-Сұлтан, 2019. Б. 460-468.
6. Итина М.А., Левина Л.М., Неразик Е.Е., Рапопорт Ю.А. К 60–летию Хорезмской экспедиции // ЭО. – 1999. – № 6. – С.19-33.
7. Каллаур В.А. О следах древнего города «Джент» в низовьях Сырдарьи // ПТКЛА. – 1900. – Приложение №5. С.10-15.
8. Козейбаев С.А., Воякин Д.А. Отчет о научно-исследовательских работах// Археологические исследования на мавзолее Кердери, Аральского района, Кызылординской области. 2017. – С - 83.
9. Козейбаев С.А., Воякин Д.А. Отчет о научно-исследовательских работах// Археологические исследования на городище Жент, Жалагашского района, Кызылординской области. 2017. – С - 62.
10. Қызылорда облысы Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы.. – А.: Аруна, 2011. – 504 с.
11. Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі тақырыбы бойынша 2018 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп (аралық). – Алматы, 2019. –83 б.
12. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат. – 1996. – 656 с.
13. Лерх П.И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. – СПб., 1870. – 39 с.

14. Макшеев А.И. Описание низовьев Сырдарьи // Морской сборник. – Т. XXIII. – 1856. – № 9. – С.102-114.
15. Мәми Т. Кейінгі ортағасырлардағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XV ғғ.) Монография – Қызылорда: 2007-252 б.
16. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии // Историко-культурные памятники археологии Казахстана. / Авторы предисловие и составители Елеуов М., Бахтибаев М. – Түркістан, 2011. – 447 с.
17. Сыдыкова Ж.Т. Место Джанкента в средневековой истории Приаралья: огузы и их города по средневековым письменным источникам // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). – А.: «Арыс», 2014. – С. 11-15.
18. Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Средневековые городища Сырдарьи // Вестник КазНУ имени Аль-Фараби. Серия историческая. Алматы, 2012 г. № 3. С. 127-133.
19. Тажекеев А.А. Дарменов Р.Т., Назаров А.Ж. Полевая консервация и укрепление сырцовых памятников в Приаралье // Материалы международной научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований». – Том 1. Алматы, 2020. С. 211-218
20. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. – М.: Соцэкгиз, 1948. – 212 с.
21. Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Археологические работы на древних руслах Сыр-дарьи // М. МХЭ. 1963. Выпуск 6. С. 77-90.
22. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М.: МГУ, 1948. - 440 с.
23. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М.: АН СССР, 1962. – 242 с.
24. Тургунбаев Е., Суюндикова М. Сырдарияның төменгі ағысындағы археология ескерткіштерін музейлендіру (Сығанақ, Жанкент қалашықтары бойынша) / Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Хабаршы. Тарих сериясы. №2 (93). 2019. – 221-229 бб.

СЫРДАРИЯНЫҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНІҢ ҚАЛАЛАРЫ: ТАРИХНАМАСЫ, КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа. Сырдарияның төменгі ағысы ортағасыр археологиясы отандық және шетелдік зерттеулердің ғылыми еңбектерінде аз зерттелген және қамтылған. XX ғасырдың 40-60-жылдарында Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы Жент, Кескен-Күйік-Қала қалашығында алғашқы барлау қазбаларын жүргізіп, тек оғыз дәуірі ескерткіштерінің археологиясын анықтауға ғана мүмкіндік берді. Сондықтан да бұл зерттеулер сырдың төменгі ағысындағы қалалық мәдениеттің таралу шекараларын шекараларын іс жүзінде нақты көрсетіп бере алмады. Сондықтан мақалада Алтын Орда

дәуіріне тән ескерткіштердің топтастырып, жүйелеп, олардың зерттелу тарихына, атқарылған археологиялық жұмыстарға тоқталамыз.

Сонымен қатар мақалада археологиялық қазба жұмыстарының барысы, қорғау, сақтау және оны аспан асты музейлендіру ісіне байланысты атқарылып жатқан жұмыстар қарастырылады. Археологиялық ескерткіштерді ұзақ әрі жоғарғы деңгейде сақтаудың бірден бір жолы ашық аспан астында музей орнату болып табылады. Археологиялық мұраларды музейлендіру негізінен туризм саласын дамытып, археологиялық нысандарды жаңа қырынан түрлендіріп қазіргі қоғамға сай пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда археология ескерткішін пайдалану тек қазба барысында ғана емес, білім беру, мәдени және туризмді дамыту мақсатында да қолануға болатындығын түсіндіреді. Сонымен қатар келешекте осы атқарылатын жұмыстардан күтілетін нәтижелерге шолу бар.

Кілт сөздер: Сырдария, Іңкәрдария, Жандария, ортағасыр, барлау, қазба, музей, туризм, қорғау, сақтау.

TOWNS OF THE GOLDEN HORDE ERA IN THE LOWER REACHES OF THE SYR DARYA RIVER: HISTORIOGRAPHY, SOME RESULTS AND PROSPECTS

Abstract. The medieval archaeology of the lower reaches of the Syrdarya has been little studied and highlighted in the scientific works of domestic and foreign researchers. In the 40-60s of the 20th c., the Khorezm archaeological and ethnographic expedition conducted the first exploratory research of the towns of Zhent, Kesken Kuyuk Kala, which allowed obtaining materials only from the Oghuz period. That is why these studies could not fully reflect the boundaries of the spread of urban culture of the lower reaches of the Syrdarya. Therefore, in the article we will group and systematize the sites characteristic of the Golden Horde epoch, we will focus on the history of their research, as well as the performed archaeological works.

The article also discusses archaeological excavations and works related to the museumification of sites. The creation of an open-air museum is the only way to create optimal conditions for the preservation of an archaeological site. The museumification of archaeological heritage makes it possible to evaluate archaeological sites from a new perspective and develop the tourism industry using historical and cultural heritage monuments in accordance with the requirements of modern society. Currently, the use of archaeological sites is not limited only to excavations; the materials obtained can also be used for the development of education, culture and tourism. In addition, the article describes the expected future results of this study.

Keywords: Syrdarya, Inkardarya, Zhanadarya, Middle Ages, exploration, excavations, museum, tourism, protection, conservation.

Авторлар туралы мәліметтер:

Архад Айтжанұлы *Молдахмет*, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің «Археология, этнология және музеология» кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан, arhadkz@mail.ru

Айболат Хурметбекұлы Хурметбек, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің «Тарих» кафедрасының PhD докторанты, Астана, Қазақстан, bula_zzz@mail.ru

Information about the authors:

Arhad Aitzhanuly Moldakhmet, PhD student of the Department "Archeology, Ethnology and Museology" of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, arhadkz@mail.ru

Aibolat Khurmetbekuly Khurmetbek, PhD student of the Department of history of L. N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan, bula_zzz@mail.ru